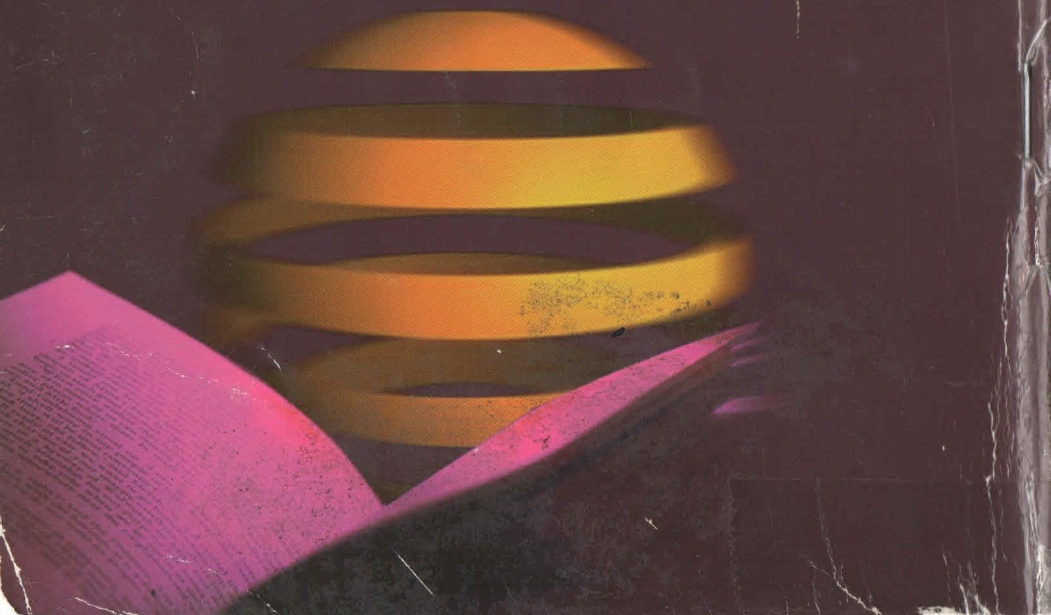

روشن تحقیق و مکتب نو پسلی

حسین اردستانی

اردستانی، حسین، ۱۳۳۷-
روش تحقیق و متن‌نویسی / گردآوری و تنظیم و تألیف حسین اردستانی. - تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد، معاونت پژوهشی، ۱۳۸۰. ۱۲۶ ص.

ISBN 964-93625-0-3 ریال: ۱۲۰۰۰

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۱۱۹] - ۱۲۶.

۱. تحقیق. ۲. فن نگارش. ۳. گزارش‌نویسی. الف، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. دانشکده فرماندهی و ستاد. معاونت پژوهشی. ب. عنوان.

۰۰۱/۴۲

Q۱۸۰ / ۱

م ۸۰-۱۹۷۳۳

کتابخانه ملی ایران
محل نگهداری:

دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران
معاونت پژوهش

روش تحقیق و متن‌نویسی

گردآوری، تنظیم و تألیف: حسین اردستانی

مدیر فنی: محمد سوری

ویرایش: علی رجبی‌پور

طرح جلد: علی پورقلی

ناپب: مهدی به‌گردد

صفحه‌آرایی: لیلا ملاحسینی

بررسی نهایی: آذر خازنی

نوبت چاپ: اول، سال ۱۳۸۱

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

ناظر چاپ: جلال زرنگ‌ثانی

چاپ: مرکز چاپ سپاه

ناظر: دانشکده فرماندهی و ستاد، معاونت پژوهش

شابک: ۳-۰-۹۳۶۹۵-۹۶۴

قیمت: ۱۲۰۰۰ ریال

ISBN 964-93695-0-3

● حق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است ●

نشانی: تهران - میدان هفت تیر - خیابان شهید مفتاح - خیابان شهید ورکش - (ضلع شمالی مجموعه ورزشی

شهید شبرودی) شماره ۸/۱ تلفن: ۸۸۲۱۰۶۵ صندوق پستی - ۱۵۵۳ - ۱۵۷۲۵

فهرست

۱	مقدمه
۳	کلیات
۳	شناخت و آگاهی
۶	اهمیت پژوهش
۷	منطق پژوهش
۷	کارکردهای پژوهش
۸	تعریف پژوهش
۱۰	موارد پژوهش
۱۱	اصول عام پژوهش علمی
۱۲	اصول کلی یک تحقیق
۱۳	ویژگی پژوهش علمی
۱۳	ویژگی‌های محقق
۱۹	طراحی ساختار تحقیق
۱۹	الف - طرح تحقیق
۲۱	تعیین موضوع
۲۳	مطالعه مقدماتی

«خردمند آن است که چون کارش پدید آید،
 همه رأی‌ها را جمع کند و به بصیرت در آن
 نگرد تا آن چه صواب است از او بیرون کند
 و دیگر را، یله کند، همچنان که کسی را
 دیناری گم شود اندر میان خاک، اگر زیرک
 باشد همه خاک را که در آن حوالی بود،
 جمع کند و به غربالی فرو گذارد تا دینار
 پدید آید.»

ابوالسعید ابی‌الخیر
 (اسرارالتوحید، صفحه ۲۵۸)

علم دریایی است بی حد و کنار
 طالب علم است غواص بحار
 گر هزاران سال باشد عمر او
 او نگردد سیر خود از جست و جو

جلال‌الدین بلخی
 (مثنوی معنوی، جلد اول، صفحه ۲۷۴)

۲۳	بیان مسأله
۲۴	علل انتخاب موضوع
۲۵	بررسی متون موجود
۲۶	سؤال اصلی
۲۸	سؤالات فرعی
۲۸	مفروضات
۳۱	فرضیه
۴۲	مفاهیم
۴۳	متغیرها
۴۵	روش تحقیق
۶۴	سازماندهی تحقیق
۶۷	ب- شیوه نگارش
۶۷	جمع آوری و دسته‌بندی مواد خام
۶۷	تدوین و نگارش
۶۸	پاراگراف (قطعه) نویسی
۶۹	برخی نکات مهم در نوشتن متن
۷۱	نگارش کلمات
۷۴	نتیجه‌گیری
۷۷	استناد
۸۳	پیوست: تدوین طرح پیشنهادی پژوهش
۹۱	کتابشناسی روش تحقیق

طراحی ساختار تحقیق

الف - طرح تحقیق

طرح پژوهش «برنامه پیشنهادی کار پژوهش است» و اصول راهنمایی برای پژوهشگر فراهم می‌آورد تا وی بتواند به کمک آن در جهت درست حرکت کند. هرچند ممکن است هنگام استفاده از این اصول راهنما، پژوهشگر براساس بینش‌های تازه‌ای که به دست می‌آورد از این اصول تخطی کند و منحرف شود. بنا به تعریفی طرح پژوهش عبارت است از: «نقشه، ساختار و استراتژی تحقیق که برای پاسخ‌بایی به پرسش‌های پژوهش و کنترل پراکندگی ایجاد می‌شود. نقشه، طرح کلی یا برنامه پژوهش است و شامل رئوس کارهایی است که پژوهشگر از مرحله نوشتن فرضیه‌ها و تعاریف عملیاتی تا تحلیل نهایی انجام می‌دهد. ساختار همان رئوس مطالب، خلاصه طرح و الگوی نمونه برای اعمال متغیرها است و ما با ترسیم نمودارهایی که متغیرها و روابط و پیوستگی‌شان را به‌طور خلاصه نشان می‌دهند، در واقع طرح ساختاری پژوهش را می‌سازیم. استراتژی شامل روش‌هایی است که باید آنها را برای گردآوری و تحلیل داده‌ها به کار گرفت و به عبارت دیگر دلالت بر شیوه رسیدن به هدف‌ها و پرداختن به مسأله‌هایی دارد که پژوهشگر با آنها

برخورد می‌کند؛ این تعریف ویژه‌ای است که جنبه‌های گوناگون طرح پژوهشی را با استفاده از واژه‌های خاص می‌پوشاند.

یک طرح پژوهش مناسب، باید بتواند به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. پژوهش درباره چیست؟ چرا انجام می‌شود؟ دامنه آن (موضوع اصلی، جامعه مورد بررسی، دوره زمانی و قلمرو جغرافیایی مورد پوشش) چیست؟
۲. چه نوع داده‌هایی مورد نیاز است و منابع این داده‌ها چیست؟
۳. نمونه‌ها چگونه طراحی خواهند شد؟
۴. چه روش‌ها و فنونی برای گردآوری داده‌ها مورد استفاده قرار خواهد گرفت؟
۵. داده‌های گردآوری شده چگونه تحلیل خواهند شد؟
۶. تقریباً چه مدت و چقدر هزینه صرف خواهد شد؟
۷. پژوهش کجا انجام خواهد شد؟

۸. کدام یک از دیگر منابع (ابزار و تجهیزات) مورد نیاز خواهند بود؟

۹. سبک و شیوه گزارشی که باید تهیه شود چگونه خواهد بود؟

با در نظر داشتن موارد بالا طرح پژوهش باید حاوی اطلاعات دقیقی در زمینه‌های زیر باشد:

۱. تعیین موضوع

۲. علل انتخاب موضوع

۳. مطالعه مقدماتی

۴. بیان مسأله

۵. بررسی متون موجود

۶. سوالات پژوهش یا فرضیه‌هایی که باید آزمون شوند.

۷. اهمیت مسأله

۸. تعریف مفاهیم

۹. تعیین متغیرها

۱۰. هدف‌های پژوهش

۱۱. پیش فرض‌ها، (مفروضات)

۱۲. نوع گردآوری داده‌ها و منابع آن

۱۳. روش‌های گردآوری داده‌ها

۱۴. ابزارهای گردآوری داده‌ها

۱۵. سازماندهی

۱۶. تحلیل و تفسیر داده‌ها

۱۷. منابع مربوط به نیروی انسانی و بودجه

۱۸. جدول زمان‌بندی

در ذیل، بندهای ۱ تا ۶ و ۸ و ۹ و ۱۱ و ۱۳ و ۱۴ مورد بررسی قرار گرفته است.

تعیین موضوع

عوامل مؤثر بر تعیین موضوع

۱. محدود کردن موضوع: باید حتی‌الامکان، از نظر زمان، جغرافیا، (مکان) و

قلمرو موضوع را محدود نمود.

- از نظر زمانی باید برهه تاریخی یا زمان موردنظر پژوهش، هرچه محدودتر

باشد.

- از نظر مکانی و جغرافیایی باید موضوع محدود باشد. مثلاً برای تحقیق درباره

عملیات کربلای ۵، شما باید شلمچه و اطراف آن را مورد مطالعه قرار بدهید. در

حالی‌که، در تحقیق پیرامون نقش مناطق جغرافیایی در طراحی عملیات‌ها، تمام

مناطق در شمال، میانی و جنوب باید بررسی شوند. یا مثلاً در بررسی سیاست خارجی آمریکا، می‌توان این سیاست را در جهان، در قاره آفریقا، در خاورمیانه، در خلیج فارس و یا در مقابل جمهوری اسلامی ایران مورد تجزیه و تحلیل قرار داد. - محدود نمودن قلمرو موضوع نیز سبب آسان شدن پژوهش است. مثال:

- توصیف و تحلیل جنگ اعراب و اسرائیل از جنبه نظامی و سیاسی
- توصیف و تحلیل جنگ اعراب و اسرائیل از جنبه نظامی
- توصیف و تحلیل جنگ اعراب و اسرائیل از جنبه نظامی (نیروی هوایی)

مثال دیگر:

- عوامل مؤثر بر پذیرش قطع‌نامه ۵۹۸
- عوامل مؤثر بر پذیرش قطع‌نامه ۵۹۸ در بعد اقتصادی
- عوامل مؤثر بر پذیرش قطع‌نامه ۵۹۸ (مقایسه تطبیقی میان سازمان رزم ایران و عراق)
- ۲. علاقه و انگیزه. وجود این عامل نسبت به موضوع مشخص موجب کیفیت و سرعت انجام تحقیق می‌شود.
- ۳. داشتن تخصص و تجربه در آن زمینه؛
- ۴. توجه به وقت و هزینه؛
- ۵. وجود منابع و امکانات مورد نیاز؛
- ۶. و بالاخره مسأله مهم این‌که: پرداختن به موضوعاتی که تا به حال روی آنها به‌طور مستقیم کاری انجام نشده است.

۷. عنوان تحقیق باید تا آنجایی که ممکن است کوتاه بوده و تأکید تحقیق در کلمه اول، سپس دوم و بعد... آورده شود. مثال:

۱. جنگ عراق و ایران: تأثیر جنبه نظامی بر سیاست؛

۲. جنگ عراق و ایران: تأثیر تحولات صحنه نبرد بر استراتژی قدرت‌های بزرگ؛

۳. عملیات خیبر: راهبری حضرت امام (س) در حفظ جزایر مجنون؛

۴. موانع توسعه یافتگی: تضاد میان مشروعیت و ثروت‌یابی؛

در عنوان، عبارتی که اول می‌آید واجد اهمیت بیشتری است و مرکز ثقل تحقیق آنجاست. عنوان خوب آن است که اهل فن همه آن را به یک نحو فهم نمایند. همچنین باید گویا بوده و نیاز به توضیح نداشته باشد.

مطالعه مقدماتی

بعد از تعیین موضوع، نخست باید درباره موضوع انتخاب شده مطالعه اجمالی انجام شود تا محقق با جوانب موضوع آشنا شود. این آشنایی از طریق روش‌های ذیل امکان‌پذیر است:

- دائرةالمعارف‌ها
- گفت‌وگو با کارشناسان
- مطالعه صفحات و فصل‌هایی از چند کتاب. (از مطالعه کتاب‌های حجیم در این مرحله خودداری شود.)
- مطالعه چند مقاله تخصصی
- مشاهده (مکان یا... خاص)
- شناسایی منابع
- تهیه لیست منابع

بیان مسأله

بیان مسأله یا طرح موضوع، یعنی حرکت از یک کلیت به تمرکز مورد نیاز

توضیح دهید. مثلاً دو دلیل، دو زمینه،... باعث شده این موضوع مورد انتخاب قرار بگیرد.

درج علت یا علل انتخابی موضوع، برای خواننده می‌تواند دقت و انگیزه بیشتری در مطالعه کار ایجاد کند. تحقیق مجموعه‌ای از علت‌های مختلف را می‌تواند دربرگیرد.

علل انتخاب موضوع می‌تواند شامل موارد زیر باشد:

- توصیه هم دوره، استاد و یا دوست نزدیک؛

- کنجکاوی شخصی در اثر مطالعه؛

- تجربه مستقیم با موضوع؛

- علل علمی به واسطه مفهومی بودن یا تحلیلی بودن موضوع؛

- مطالعه کتاب یا مقاله‌ای پیرامون موضوع؛

- انباشته شدن تدریجی موضوع؛

- و علل دیگر

درج علت یا علل انتخاب موضوع و ارائه چند پاراگراف در مورد چگونگی ورود محقق به موضوع، جدی بودن آن را نشان داده و علائق شخصی محقق را در فهم بهتر آن معرفی خواهد کرد. در کشور ما، این بخش از کار معمولاً نوشته نمی‌شود در حالی که به‌طور تلویحی، ارتباط روحی از این طریق بین محقق و خواننده تحقیق ایجاد می‌شود.^(۱)

بررسی متون موجود

بررسی متون موجود ناظر بر این معناست که در رابطه با موضوع انتخاب شده

محقق درباره موضوع، برای این منظور بایستی تاریخچه بسیار کوتاه از موضوع به صورتی که خواننده ناآشنا بتواند از چارچوب ارائه شده به مقصود نویسنده پی برد، تهیه گردد. در بیان تاریخچه مختصر درباره موضوع، پیدایی و تحوّل مسأله مورد پژوهش باید بیان شود. زیرا از دیدگاه علمی در جهان مادی هیچ پدیده‌ای ازلی و ابدی و ثابت نبوده است؛ بلکه هر موضوع یا پدیده، در یک زمان خاص پیدا شده، تحولاتی به خود دیده و زوال یافته و یا این‌که هنوز هم در حال هستی و دگرگونی است. به علاوه علل آن تحوّل نیز خوب است گفته شود. برای این منظور لازم است به شرایط و اوضاع و احوال ماقبل از پیدایی پدیده یا موضوع نیز اشاره شود.

در تاریخچه، باید به همه نکات اساسی که از یک سو سبب پرسش و از سوی دیگر موجب پاسخ به آن سؤال هستند، اشاره شود. به عبارت دیگر در بیان تاریخچه باید به نکات عطف و عوامل مهم اشاره شود. مثلاً اگر روابط ایران و سوریه به صورت طرح مسأله نوشته شود، باید چگونگی این روابط در گذشته و تحولاتی که به خود دیده، با توجه به نقاط عطف و عوامل اصلی، مانند احساس برادری میان اعراب و موضع‌گیری‌های نسبتاً غیردوستانه در مسائل مربوط به ایران یا موضع‌گیری آنها در جنگ عراق و ایران... بیان شود. نحوه بیان وجود یا تحوّل این مطالب باید سؤال‌برانگیز باشد.

در یک پژوهش، طرح تحقیق و مقدمه، نقش کلیدی دارد. زیرا موضوع‌یابی و مطالعه آن موضوع، زمینه ورود به کار اصلی است. طرح موضوع (یعنی دادن اطلاعات کلی به خواننده) معمولاً می‌تواند بین ۵ تا ۱۰ صفحه را شامل شود.

علل انتخاب موضوع

چه دلایلی باعث تمرکز شما روی انتخاب موضوع شده است. همین را باید

۱- محمود سربع‌القلم، روش تحقیق در علوم سیاسی، دوره عالی جنگ سپاه پاسداران، ۱۳۷۹، ص ۸۵.

چه آثار و متونی وجود دارد و فرق میان آن متون و موضوع تحقیقاتی شما چیست. آیا تحقیق شما تکراری است و یا موضوع شما به جنبه دیگری می‌پردازد.

فرق بین تحقیق، گزارش و غیر تحقیق چیست؟ خصلت مهم تحقیق یعنی کار جدید. کاری که کس دیگری بر روی آن کار پژوهشی انجام نداده است. گزارش، توصیف وقایع است و غیر تحقیق هم یعنی پژوهش تکراری.

در بررسی متون، باید اثبات کنید که کار شما جدید است. یعنی باید کارهایی که در این زمینه شده است ذکر شود و سؤال آنها آورده شود و نشان داده شود که سؤال عنوان و فرضیه تحقیق شما با آنها متفاوت است. حداقل از یک زاویه جدید است. بنابراین، چنانچه موضوع تحقیق شما جدید باشد، بررسی متون موجود مفهوم خواهد داشت. به عنوان نمونه درباره بررسی «متون موجود» در کتاب تحوّل مفهوم استراتژی چنین آمده است:

درباره استراتژی، تألیف و ترجمه‌های مختلفی منتشر شده است. نوشته‌هایی که از لحاظ موضوع به این تحقیق نزدیکی بیشتری دارند عبارتند از:

۱. استراتژی در فرایند تحول، ناصر ثقفی عامری.

۲. تحوّل در مفهوم استراتژی، جلیل روشندل

۳. درآمدی بر سیر اندیشه استراتژی، هوشمند میرفخرایی.

نوشته‌های فوق، هر سه مقاله هستند. استراتژی در فرایند تحوّل، به سیر تاریخی تحوّل مفهوم پرداخته و بدون تأکید بر برهه‌ای خاص، زمان قبل از میلاد تا سال ۱۹۹۰ را مورد بررسی اجمالی قرار داده است. در این تحقیق سؤال و فرضیه مشخصی مطرح نگردیده است. این مقاله نسبت به مقاله موجود در زمینه تحوّل مفهوم استراتژی از جامعیت بیشتری برخوردار می‌باشد.

مقاله تحوّل در مفهوم استراتژی با مختصر تمایزی همان سیاق مقاله فوق را

دنبال نموده با این تفاوت که بیشتر به تحوّل مفهوم از زاویه اندیشه توجه داشته و به اثرات محیط و عوامل مؤثر بر تحوّل خیلی محدود و سطحی اشاراتی صورت گرفته است. این مقاله ضمن آن‌که فاقد سؤال و فرضیه است، به نظر محقق نسبت به مقاله قبلی از انسجام کمتری برخوردار است و به صورت کلی، تعریف‌هایی را در دوره‌های زمانی مختلف، از استراتژی ارائه داده است.

مقاله سوم، مروری اجمالی دارد بر نقاط عطف تاریخی و تأکيدات اساسی در اندیشه استراتژی از جنبه دفاعی (نظامی). در واقع مقاله درآمدی بر سیر تحوّل اندیشه استراتژی، به بُعد سنتی استراتژی پرداخته است. این نوشته برای نمایاندن اندیشه استراتژی، دیدگاه‌های سه نظریه پرداز را در قبل از میلاد (سون تزو)، قرن ۱۶ (نیکولوما کیاولی) و قرن ۱۸ (کارل فون کلازویتس) به اختصار بررسی کرده است. نوشته حاضر به‌طور خاص به تحوّل استراتژی در دوران جنگ سرد پرداخته و این تحوّل را در مقایسه با دوره پس از جنگ جهانی اول برجسته نموده است. همچنین تعامل مفهوم و محیط در کانون این بررسی قرار گرفته است. بنابراین در این تحقیق، از توصیف محض اجتناب گردیده و یک پژوهش مقایسه‌ای به عمل آمده است. این ویژگی، مهم‌ترین عامل تمایز این نوشتار با سایر نوشته‌های مشابه در این باره می‌باشد.^(۱)

سؤال اصلی

هر تحقیق دارای یک سؤال اصلی است. سؤال واحد، موجب تمرکز محقق بر

۱- حسین اردستانی، تحوّل مفهوم استراتژی در قرن بیستم (مقایسه دهه سی و دهه جنگ سرد) دانشگاه

موضوع و راهنمای او در جمع‌آوری مواد خام است؛ و به او کمک می‌کند تا از پراکندگی مطالعه و منابع اجتناب ورزد. هدف این کار، ایجاد نهایت تمرکز در فرایند پژوهش است. مثال:

- عوامل شتاب‌دهنده فروپاشی نظام پهلوی کدامند؟

- تغییر مفهوم استراتژی در دوره جنگ سرد مرهون چه عوامل و شرایطی بوده است؟

سؤالات فرعی

سؤال اصلی هر تحقیق به تعدادی سؤالات فرعی تبدیل می‌شود. معمولاً سؤالات فرعی مساوی با فصول یک تحقیق می‌باشد. به مثال‌های زیر توجه کنید:

سؤال اصلی: تغییر مفهوم استراتژی در دوره جنگ سرد مرهون چه عواملی و شرایطی بوده است؟

سؤالات فرعی:

فصل اول: طرح تحقیق

فصل دوم: پیشینه تاریخی

فصل سوم: مفهوم استراتژی پس از جنگ جهانی اول

فصل چهارم: عوامل و شرایط مؤثر بر تحول مفهوم استراتژی

فصل پنجم: مفهوم جدید استراتژی^(۱)

مفروضات

مفروضات یک بحث مفصل در فلسفه علم است که قوام شخصیت فکری محقق

را نیز می‌رساند، زیرا پایگاه استدلالی و ثابت شده محقق هستند. به واقع پایه‌ها و مبانی اثبات شده برای محقق محسوب شده و برای پژوهشگر حکم پی‌ریزی یک ساختمان را دارند.

مفروضات حوزه وجودی یک محقق در اندیشه و رهیافت‌های کلیدی است. از همین رو، باید توجه داشت که مفروض یک محقق، الزاماً برای سایر محققین، مفروض نبوده و شاید برای آنها حالت فرضیه داشته باشد. مسأله دیگر در مفروض، آن است که محقق در طرح مفروضات خود، از لحاظ کردن موضوعات بدیهی به نام مفروضات باید پرهیز کند.^(۱)

چند مثال درباره مفروضات:

۱. فرهنگ دینی و شهادت‌طلبی ریشه عامل حفظ تمامیت ارضی و نظامی سیاسی در جنگ با عراق بوده است.

۲. مبنای توسعه‌یافتگی داخلی است.

۳. هانتینگتون: دموکراسی ریشه در فرهنگ انگلوساکسون دارد.

[به عنوان یک تمرین پاسخ دهید که مفروضات «حکومت در ایران» یا «همگرایی در خلیج فارس» کدام است؟]

رابطه سؤال، فرضیه و مفروض:

مفروض میدانی است که جواب سؤال در آن یافت می‌شود.

مثال: علل توسعه مالزی کدام است؟

مفروض: عامل توسعه‌یافتگی داخلی است.

فرضیه: انسجام نخبگان و فرهنگ مردم، موجب توسعه یافتگی مالزی گردیده است. (۱)

نکاتی درباره سؤال تحقیق

- نیت محقق، شناخت یک مسأله است یا اثبات آن. یعنی محقق، با پیش‌داوری در صدد پژوهش است و یا از ذهنیت پیشین، خود را رها ساخته است. آیا او در پی اثبات آنچه در ذهن دارد می‌باشد و یا به چرایی واقعی موضوع می‌پردازد. پرسش خوب، پرسشی است که از پیش بتوان چند پاسخ متفاوت برای آن در نظر گرفت.

مثال اول: چرا بعضی از فرماندهان از سایرین موفق‌تر هستند؟ پاسخ ممکن است یکی از گفتارهای زیر باشد:

- بعضی فرماندهان باهوش‌تر و دارای استعداد افزون‌تر نسبت به سایرین هستند.
- فرماندهانی که بیشتر از سایرین در حوزه مربوط به خود مطالعه می‌کنند.
- فرماندهانی که دارای تحصیلات تخصصی بالاتر هستند.
- فرماندهانی که از تجربه و سابقه فرماندهی بیشتری برخوردار هستند.

مثال دوم: هدف آمریکا از لشکرکشی و حمله احتمالی به افغانستان به بهانه تروریسم، چیست؟

- استقرار در آسیای مرکزی
- سرکوب مبارزه در فلسطین و کشورهای حامی آن
- دستگیری بن‌لادن و براندازی حکومت طالبان

۱- محمود سریع‌القلم، دانشگاه شهید بهشتی، پیشین.

در سؤال، باید داوری اخلاقی یا فلسفی کنار گذاشته شده صرفاً تبیین و فهم پدیده یا موضوع مطمح‌نظر قرار گیرد.

محقق نباید در مورد سؤال قضاوت داشته باشد. و نیز یک محقق تازه کار بهتر است تحقیق خود را به آنچه وجود دارد و قابل مشاهده است اختصاص دهد نه به آنچه هنوز وجود ندارد. به علاوه، سؤالات اصلی و فرعی باید با یکدیگر تناسب و ارتباط داشته باشند.

مثال اول: موفقیت مدیران در اداره حوزه مربوطه به چه عواملی بستگی دارد؟ (کلی)
- میزان تحصیلات در موفقیت مدیران تا چه اندازه مؤثر است؟

این دو سؤال با هم مرتبط است. کشف میزان تحصیلات در موفقیت مدیران، به منزله کشف عوامل کلی‌تر در موفقیت مدیران است.

مثال دوم: نظم نوین جهانی چیست و سابقه مطرح شدن آن به چه زمانی برمی‌گردد؟
- نقش اتحاد آلمان در این نظم چگونه است؟

- روابط آلمان و آمریکا چه مسیری را طی می‌کند؟

- سیاست آلمان در آسیا، آفریقا، خلیج فارس و غیره چگونه است؟ (۱)

فرضیه

انسان در زندگی روزمره خود براساس قیاس، به اظهارنظر و عقیده می‌پردازد و حدس و گمانش را نسبت به وقوع رویدادها بیان می‌دارد. پژوهشگر نیز با وضعیتی مشابه با یک انسان عادی فرضیه‌هایش را می‌سازد و تنظیم می‌کند. هر دو، نظر به واقعیت‌ها دارند با این تفاوت که اظهارنظرها و پیش‌بینی‌های افراد عادی نیاز به

۱- سریع‌القلم، همان.

آزمون ندارند، در حالی که فرضیه برحسب قاعده با داده‌ها مقایسه می‌شود و مورد آزمون قرار می‌گیرد. این مطلب را می‌توان در جدولی به صورت زیر بیان کرد:

فرد عادی	پژوهشگر
الف) اظهار نظر و پیش‌بینی می‌کند	الف) فرضیه می‌سازد.
ب) به واقعیت‌های پیشین نظر دارد.	ب) به واقعیت‌های پیشین نظر دارد.
ج) لزوماً نظرها و پیش‌بینی‌هایش را آزمون نمی‌کند.	ج) داده‌ها را برحسب قاعده مورد آزمون قرار می‌دهد.

تعریف فرضیه

واژه فرضیه دارای معنی لغوی «مبنا» یا چیزی که روی آن ساخته می‌شود است. در آغاز به مفهوم شرط و بعداً تا به امروز به مفهوم برهان حدس‌زده شده‌ای برای استدلال یک مطلب، واقعه و یا رابطه علت و معلولی حدس‌زده شده (فرض شده) به کار برده می‌شود.^(۱)

فرضیه تحقیق، پاسخی آزمایشی به یک پرسش است. تمام فرایندهای بعدی پژوهش (جمع‌آوری اطلاعات، تحلیل و...) برای اثبات این فرضیه است.

فرهنگ وبستر، (Webster) فرضیه را چنین تعریف کرده است: فرضیه عبارت است از حالت یا اصلی که اغلب بی‌آن‌که اعتقادی نسبت به آن موجود باشد پذیرفته می‌شود تا بتوان از آن، نتایج منطقی استخراج کرد و بدین ترتیب مطابقت آن را با

واقعیت‌های که نزد ما معلوم است یا می‌توان آنها را معلوم ساخت، آزمون.

ویژگی‌های یک فرضیه خوب

۱. منطقی باشد.

۲. به گونه‌ای بیان شود که آزمون آن ممکن باشد و درستی یا نادرستی آن را بتوان اثبات کرد.

۳. با ساده‌ترین اصطلاحات ممکن بیان شود.

۴. باید رابطه دو یا چند متغیر را پیش‌بینی کند.

«منظور ما از فرضیه ایجاد فرصت و موقعیتی برای پژوهشگر است تا پیش از گردآوری واقعی داده‌ها نتایج بررسی را پیش‌بینی کند و این پیش‌بینی‌ها را فرضیه‌های پژوهش می‌نامیم».

از مجموع تعریف‌های بالا می‌توان دریافت که فرضیه:

الف- گمان هوشمندانه یا استنباط،

ب- تعمیم آزمایشی و تجربی،

ج- پیش‌بینی رویدادها، و یا پیش‌بینی نتایج یک بررسی است.

فرضیه تعمیمی آزمایشی درباره رابطه بین دو یا چند متغیر است که می‌توان آنها را عملاً و به‌طور تجربی مورد مشاهده قرار داد. گفته می‌شود که فرضیه هرگز ثابت نمی‌شود، بلکه صرفاً تأیید (یا پشتیبانی) و یا رد می‌شود. مثال:

سؤال: چه عواملی در استقرار رژیم‌های دموکراسی مؤثر است؟

مثال اول: «هرچه سطح معلومات یک ملت بالا رود، سیستم حکومتی آن ملت

دموکراتیک‌تر خواهد شد.»

در این فرضیه، یک رابطه مثبت بین دو متغیر معلومات و دموکراسی بیان شده

۱- فرامرز رفیع‌پور (ص ۱۲۴)، مقدمه‌ای بر روش‌های شناخت جامعه و تحقیقات اجتماعی، تهران، شرکت

است.

سؤال: علّت العلل سقوط شوروی؟

۱. تضاد میان امکانات ملی و تعهدات بین‌المللی
  ۲. عقب‌ماندگی تکنولوژی و ناتوانی در تساوی استراتژیک با آمریکا
  ۳. عدم تطابق میان نظام سیاسی متمرکز و تولید اقتصادی
  ۴. افزایش تدریجی تولیدات نظامی به بهای تقلیل کیفیت استانداردهای عمومی رفاهی
- فرضیه مطلوب این است که به تعداد فصول تحقیق، مفروض و فرضیه طراحی شود. ایده‌آل آن است که هر فصل سؤال و فرضیه و مفروض مجزا داشته باشد. اما برای تحقیق یک سؤال و یک فرضیه هم کافی است.
- فرضیه با شناسایی متغیرها دارای ارتباط است.
- در بررسی یک پدیده مبتنی بر تعداد متغیرهای شناسایی شده می‌توان فرضیه ارائه داد.

اهمیت فرضیه

تصوّر عموم، بر این است که پژوهشگر باید در صورت امکان کار پژوهش را با ساختن فرضیه آغاز کند، زیرا در پژوهش فرضیه ابزار مهمی است که جهت را به پژوهشگر نشان می‌دهد و به همین دلیل در بیشتر بررسی‌ها طرح پژوهشی بر محور فرضیه‌ای آزمایشی بنا می‌شود. پژوهشگری که تصویری روشن از مسأله واقعی پژوهش دارد، معمولاً یک یا چند فرضیه هم در ذهن خواهد داشت. به علاوه از آنجا که عوامل متعددی بر یک پدیده اثر می‌گذارند و یا از آن تأثیر می‌پذیرند، تعیین رابطه علّت و معلول دشوار است و فرضیه در این جهت تا حدودی مؤثر

است. از سوی دیگر، راهنمای پژوهشگر در گزینش مواد خام می‌باشد و بالاخره عاملی است در جهت فهم بهتر پدیده‌ها.

آیا همیشه فرضیه لازم است؟

فرضیه مفید است، لیکن همیشه ضروری نیست. پژوهش باید و بهتر است در صورت امکان از فرضیه ناشی شود و چنانچه پژوهشگر در آغاز بررسی، فرضیه‌های روشن و دقیقی داشته باشد، پژوهش وی کیفیت بهتری خواهد داشت. اما در علوم اجتماعی مواردی پیش آمده است که پژوهشگران واقعیاتی را کشف، و آنها را به گونه‌ای هدفمند و سازماندهی شده ارائه کرده‌اند، بی‌آنکه در آغاز، فرضیه‌ای به‌جز آنچه به‌طور ضمنی در خلال پیشنهادات آمده، داشته باشند. همچنین نمونه‌هایی از تحقیقات اجتماعی مهم در دست داریم که با موفقیت به انجام رسیده‌اند، بی‌آنکه فرضیه ویژه‌ای داشته باشند.^(۱) با توجه به پیچیدگی روزافزون مسائلی که در حوزه علوم اجتماعی طرح می‌شود، نیاز به فرضیه بیشتر احساس می‌شود.

فرضیه‌ها در چه مواردی لازمند؟

فرضیه‌ها در بررسی‌هایی که روابط علی را دربر می‌گیرند ضرورت می‌یابند.

فرضیه‌ها در چه مواردی لازم نیستند؟

در مطالعاتی که به منظور بررسی وضعیت پدیده‌ای انجام می‌گیرد، فرضیه‌ها

۱- کریشان کومار، پیشین، ص ۳۲۵.

ضرورت اساسی ندارند، هر چند فرضیه‌ای آزمایشی می‌تواند در هدایت پژوهشگر به قلمروهایی که ارزش تحقیق دارند مفید واقع شود.

در پژوهش‌های اکتشافی نیز فرضیه‌ها ضروری نیستند و بیان فرضیه‌ای رسمی در این نوع پژوهش‌ها، می‌تواند موجبات ناراحتی پژوهشگر را فراهم آورد و مانع پیشرفت کارش شود. در پژوهش‌های اکتشافی هر قدر اندیشه‌هایی که قبلاً پژوهشگر به آن‌ها اندیشیده کمتر باشد، بهتر است و خوب است برای پرهیز از جهت‌گیری پژوهشگر، روابط بین متغیرها پیش‌بینی نشود.

در پژوهش‌های کاملاً توصیفی لزومی به آوردن فرضیه‌ها نیست، زیرا این نوع پژوهش‌ها و تحقیقات کاربردی که بیشتر برای حل مسأله‌ها انجام می‌شوند چندان به فرضیه‌ها متکی نیستند.

فقدان فرضیه لزوماً به معنای فقدان نگرش و برخورد علمی نیست و در بسیاری از موارد کشف‌های علمی از مطالعاتی ناشی شده‌اند که فرضیه‌ای آنها را هدایت نمی‌کرده است.

ممکن است یک بررسی ظاهراً فرضیه مثبت یا فرضیه پژوهش نداشته باشد، لیکن همیشه و یقیناً دارای هدف‌های تنظیم شده و پیش‌فرض‌های اصولی است که بررسی بر مبنای آنها پی‌ریزی می‌شود.^(۱)

کارکردهای فرضیه

فرضیه‌ها کارکردهایی به شرح زیر دارند:

فرضیه‌ها پژوهشگر را هدایت می‌کنند تا پژوهش به دقت انجام شود و به نتایج

ثمربخش بینجامد.

فرضیه‌ها هدف نیستند، بلکه بیشتر وسیله‌هایی هستند که پژوهشگر را در درک روشن‌تر مسأله مورد بررسی و مسائل فرعی وابسته باری می‌کنند.

فرضیه‌ها به پژوهش جهت می‌دهند، مانع مرور مطالعات و متون نامربوط می‌شوند و برای پژوهشگر مشخص می‌کنند که چه مطالبی نامربوط است.

فرضیه‌ها به پژوهشگر کمک می‌کنند روش‌ها، فنون و ابزارهای گردآوری داده‌ها را (که باید در خدمت حل مسأله‌ها باشند)، مشخص سازد و روش‌ها و فنون و ابزارهایی را که فراهم آورنده داده‌های لازم برای آزمون فرضیه‌ها نیستند، کنار بگذارد.

در انجام پژوهش‌های تجربی، واژگان به کار رفته در فرضیه، مسیر ویژه‌ای را که تجربه باید در جهت آن پیش رود، تعیین می‌کند و بنابراین نقش بنیادی و زمینه‌سازی دارد.

فرضیه‌ها امکان گردآوری داده‌های مربوط به پژوهش و مسأله را فراهم کرده مانع گردآوری داده‌های بی‌فایده و اضافی می‌شوند. در واقع تعریفی از داده‌های مربوط و نامربوط به ما می‌دهند و بدیهی است که واقعیت‌ها تنها زمانی معنا و مفهوم می‌یابند که در پرتو فرضیه‌های معقول مورد توجه و بررسی قرار گیرند.

فرضیه‌ها پژوهشگر را یاری می‌کنند تا اطلاعاتی را که با توجه به دو نکته ارتباط با موضوع و نظام‌مند بودن، گردآوری شده رده‌بندی کند. اطلاعات مربوط به هر فرضیه جداگانه دسته‌بندی می‌شود و در نتیجه ساختار تحلیل آماری به دست می‌آید.

فرضیه‌ها امکان تفسیر داده‌های گردآوری شده را در پرتو راه‌حل‌های بالقوه فراهم می‌سازند. همچنین نقش چارچوبی، برای بیان منطقی و معقول نتایج پژوهش

دارند؛ و به عبارتی پاسخی مستقیم به فرضیه‌های آزمون شده‌اند.

فرضیه‌ها ساختار اصلی گزارش مدون تحلیل داده‌ها و نتایج را فراهم می‌سازند، و موجب می‌شوند خواننده گزارش پژوهش، بداند که پیش‌بینی‌ها و انتظارات پژوهشگر، پیش از آغاز بررسی چه بوده است.^(۱)

منابع فرضیه‌ها

گزینش مسأله پژوهش و فرضیه‌ای که مورد آزمون قرار خواهد گرفت، به‌طور همزمان انجام می‌شود. در واقع، کار ساختن فرضیه مناسب اساساً موازی با گزینش مسأله مناسب با آن فرضیه صورت می‌گیرد و گذشته از این، فرضیه ریشه در همان زمینه‌هایی دارد که کمابیش مسائل پژوهش را تبیین می‌کنند. همان‌طور که گزینش یک مسأله مناسب کار آسانی نیست، کشف یک فرضیه سودمند نیز آسان نیست. منابع فرضیه‌ها عبارتند از:

دانش، بصیرت و تخیل: دانش و بصیرت و تخیل اهمیت بنیادی دارند و انسان از طریق آموزش آنها را کسب می‌کند.

مطالعه وسیع

آشنایی با روش‌های جاری و موجود

نیازهایی که در حوزه و رشته علمی مطرح است.

تماس بی‌واسطه با داده‌های مربوط

یافته‌های تحقیق پیشین: فرضیه می‌تواند نتیجه تعمیقی برخاسته از یافته‌های پژوهش قبلی باشد و روابط موجود و مفروضی که در مطالعات پیشین گزارش شده

منبعی عالی برای تنظیم فرضیه به‌دست می‌دهد.

نتایج ضمنی مطالعه در دست اجرا: فرضیه می‌تواند برخاسته از واقعیاتی باشد که در خلال انجام بررسی به وجود می‌آیند.

نظریه: نظریه یکی از مناسب‌ترین و در عین حال منطقی‌ترین منابع فرضیه است و می‌توان آن را نوعی فرضیه وسیع یا مجموعه‌ای از فرضیه‌های فرعی دانست.

مطالعات آزمایشی یا اکتشافی: این نوع مطالعات نیز منابع خوبی برای فرضیه‌ها هستند.

تعقل قیاسی: تعقل قیاسی را عموماً منبع مفیدی برای فرضیه می‌دانند، هر چند باید با دقت آن را به کار گرفت، به این معنا که هنگام توجه به تشابهات، نباید تفاوت‌ها را نادیده گرفت. با استفاده از این روش می‌توان به بینش‌های سودمندی دست یافت.

در اینجا فرض بر این است که هرگاه دو وضعیت از بعضی جهات با هم شبیه باشند، احتمالاً از سایر جهات نیز مشابه خواهند بود. در ساختن فرضیه می‌توان از قیاس و استقراء هر دو استفاده کرد. حرکت فرایند قیاس از عام به خاص است، یعنی ابتدا از نظریه‌ها و فرضیه‌های کلی آغاز می‌کنیم و بعد به فرضیه‌های خاص می‌رسیم، در حالی‌که در فرایند استقراء از داده‌های مربوط به مشاهده‌های خاص آغاز می‌کنیم و به اظهارنظری کلی درباره روابط بین متغیرها یعنی فرضیه‌ها و نظریه‌ها می‌رسیم.

خلاقیت و کشف و شهود: خلاقیت و کشف و شهود ویژگی‌هایی هستند که توان بخش برخی افراد در ساختن فرضیه‌ها هستند.

تجربه‌های گذشته و مرور بر مطالعات پیشین و مطالعه آزمایشی: در برخی قلمروها یادآوری تجارب گذشته می‌تواند فوق‌العاده سودمند باشد. چنانچه فردی

بخواهد استفاده از کتابخانه دانشگاهی توسط پژوهشگران را مورد مطالعه قرار دهد، تجربه گذشته وی می‌تواند وی را در ساختن فرضیه‌های معقول یاری کند. ذهن هوشیار و انتقادی؛ پژوهشگر باید ذهن هوشیار و انتقادی داشته باشد تا بتواند فرضیه‌های مناسب بسازد و با یاری گرفتن از دید انتقادی، فرضیه‌های نارسا و نامناسب را رد کند.

پایداری: برای پیروی از راهنمایی‌های سودمندی که لازمه‌گزینه‌های فرضیه‌ها و پالایش فرضیه‌های آزمایشی است، پایداری لازم است. (۱)

روش سنجش فرضیه

برای سنجش هر فرضیه دو راه وجود دارد:

۱. راه اثباتی: در این روش، اول باید مفاهیم انتزاعی موجود در فرضیه را از طریق تعریف عملی به مفاهیم انضمامی قابل مشاهده تبدیل کنیم. مثلاً اگر فرضیه اصلی ما «سردی روابط میان ایران و افغانستان، معلول قاچاق مواد مخدر از افغانستان به ایران» می‌باشد؛ دو مفهوم انتزاعی باید به مفهوم انضمامی تبدیل شود:

۱. سردی روابط ایران و افغانستان

۲. قاچاق مواد مخدر

یعنی و مشاهده‌پذیر کردن «سردی روابط» به صورت زیر انجام می‌شود:

- قطع روابط دیپلماتیک؛

- احضار دیپلمات‌ها؛

- ابطال عهدنامه‌ها و تعهدهای همکاری؛

- کاهش شدید داد و ستد بازرگانی؛

- کاهش رفت و آمد اتباع به کشورهای یکدیگر؛

- متهم ساختن یکدیگر، توسط سیاستمداران؛

قاچاق مواد مخدر؛

- وسایل حمل و نقل

- نوع مواد

- تشکیلات لازم برای توزیع

- آمار قاچاق کشف شده

چنانچه مفاهیم انضمامی مزبور قابل سنجش یا شمارش شوند، به آنها شاخص می‌گوییم. بنابراین، هر مفهوم انضمامی دارای چندین شاخص خواهد بود.

در جریان آزمون فرضیه اصلی باید از روش اثباتی بهره‌گیری نمود.

۲. روش گروه شاهد: در این روش سعی می‌شود موردی مشابه با مورد بررسی،

شناسایی شود به نحوی که این دو، از هر نظر شبیه هم باشند. مثلاً برای صحت این

فرضیه که «آشفته‌گی اقتصادی، عامل اصلی بروز انقلاب ۱۳۵۷ در ایران بوده» باید

کشوری را پیدا کنیم که از هر نظر و به ویژه به لحاظ آشفته‌گی اقتصادی شبیه ایران

باشد و انقلاب در آن پدید آمده باشد.

گروه شاهد را با توجه به موضوع پژوهش، به‌طور مصنوعی هم می‌توان ایجاد

کرد. این شکل بیشتر در مسائل اجتماعی مصداق دارد.

مثال: تأثیر بازدید از زندان توسط جوانان بر کاهش جرم. آنها را به دو گروه

تقسیم می‌کنیم و یک گروه را به بازدید می‌بریم. اگر نسبت به آنهایی که بازدید

نکرده‌اند، کمتر مرتکب جرم شوند، تأثیر این بازدید اثبات می‌شود.

اما در بررسی سردی روابط ایران و افغانستان، علل انقلاب و... نمی‌توان گروه

مصنوعی ایجاد کرد و گروه شاهد و آزمون را به لحاظ تاریخی باید بررسی کرد. اینجا جامعه و تاریخ آزمایشگاه است. این تکنیک، رایج‌ترین و مؤثرترین روش در مطالعه پدیده‌های اجتماعی است.^(۱)

مفاهیم

مفهوم به ساده و مختصرترین تعریف و یا استنباط ما از یک شیء، واقعه، عقیده و یا رفتار اطلاق می‌شود. بنابراین اکثر مفاهیم فقط از یک یا دو لغت ترکیب می‌شوند. کلماتی چون اخلاق، سیاست، مدیریت، نظامی، بازدارندگی، همگرایی، موازنه قوا و مانند آن، مفهوم هستند. همچنین درخت، وزن، رأی، موقعیت اجتماعی،... از مفاهیم به‌شمار می‌روند. مفاهیم بعضاً مشاهده‌پذیرند. مثل درخت، پرنده،... و بعضی مانند همگرایی و عدالت این‌طور نیستند.

مفهوم‌سازی، یعنی روشی که براساس آن انبوه مواد خام را در یک عبارت جمع کرده و چکیده و عصاره آن را مفهوم می‌نامیم. مثال: همگرایی در اروپا، یعنی باورهای سیاسی، اجتماعی، پول واحد،... که انتزاع تجمع این مصداق‌ها می‌شود مفهوم. یا مفهوم واگرایی. یعنی بدبینی، عدم ارتباط، عدم رفت‌وآمد دیپلماتیک، دشواری ویزا دادن به اتباع کشورها،....

مفهوم یعنی داشتن پشتوانه رفتاری: مثال: از لحاظ نظامی - استراتژیک، بازدارندگی دارای پشتوانه رفتاری است. یا اسلام خواهی یک مفهوم است. یعنی تمام نهضت‌ها، گرایش‌ها، برنامه‌ها، مشکلات،... پشتوانه رفتاری آن هستند.

۱- قاسم افتخاری، روش تحقیق در روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران) جزوه چاپی.

- مفهوم‌گرایی یکی از فرآورده‌های روش رفتارگرایی است.

- مفهوم‌سازی موجب علمی شدن یک رشته می‌شود.

مفهوم‌سازی در علوم انسانی قوی است، به‌ویژه در جامعه‌شناسی و علم سیاست، اما در اقتصاد چون آمار و کمیّت مطرح است، مفهوم‌سازی کمتر وجود دارد. هر طرح تحقیقی ضرورتاً دارای مفهوم نیست. مثل بررسی روابط اقتصادی پاکستان و هند.

متغیرها

چنانچه (زمانی که) یک مفهوم مبین دو یا چند ارزش کمی و کیفی باشد، متغیر نامیده می‌شود. مثل سن، جنس، عضویت حزبی،... همچنین شرایط یا خصوصیات که پژوهشگر آنها را دست‌کاری، کنترل یا مشاهده می‌کند.

انواع متغیر:

۱. مستقل: متغیری است که توسط آن می‌توان متغیر وابسته را تشریح و توصیف نمود.

۲. وابسته: متغیری است که تحت نفوذ یک یا چند متغیر مستقل قرار می‌گیرد.

در تحقیق، هم ما بیشتر صرف توضیح و تشریح میزان متغیرهای وابسته می‌شود.

۳. متغیرهای ناخواسته که بر پژوهش تأثیر می‌گذارد. متغیرهای «کم‌پذیر» و قابل اندازه‌گیری راحت‌تر تعریف عملی می‌شوند مانند سن، تحصیلات. همین‌طور درک افراد از متغیرهای کیفی یکسان نیست. مثلاً متغیر بیگانگی، به مراتب مشکل‌تر از اندازه‌گیری متغیر سن است.

تعیین متغیرها در تحقیق بسیار مهم است. همچنین تمیز متغیر وابسته و مستقل

از یکدیگر. اصولاً کار روش تحقیق، اندازه‌گیری متغیرها و کشف روابط بین آنها است. مثال: جنگ یک متغیر وابسته است. دلیل‌های گوناگونی به عنوان متغیر مستقل می‌تواند موجب وقوع آن گردد. یا تغییر برنامه‌های یک دولت، اداره یا خانواده، متغیر وابسته است که می‌تواند به دلایل گوناگونی باشد. مثلاً در مورد تغییر برنامه‌های دولت، این دلایل می‌تواند مطرح باشد: فشارهای مردمی، تعویض شخص رییس جمهور، مشکلات اقتصادی و...

مستقل و وابسته بودن متغیرها، نسبی است. یعنی، یک متغیر وابسته در جای دیگر می‌تواند متغیر مستقل قلمداد گردد و به عکس.

تعیین مصداق‌های یک مفهوم، متغیرهای آن می‌باشند. مثال: همگرایی اجتماعی، فرهنگی در کشورهای مسلمان یا همگرایی نظامی و امنیتی در خلیج فارس، بازدارندگی در جنگ عراق و آمریکا، یا بازدارندگی در جنگ سرد میان آمریکا و شوروی. متغیرها، علائم عینی شدن مفاهیم هستند.

در سطح دیگر، و در چارچوب یک نوشتار، تعیین متغیرهای دخیل در موضوع باید شناسایی شوند تا امر تحقیق به صورت علمی امکان‌پذیر گردد. در اینجا پژوهشگر باید سعی کند عمده‌ترین عوامل دخیل را شناسایی بکند. یکی از این متغیرهاست که می‌تواند فرضیه تحقیق قرار گیرد. (به مثال صفحات قبل درباره سردی روابط ایران و افغانستان مراجعه کنید) براساس این مثال، سردی روابط:

- معلول قاچاق مواد مخدر در افغانستان بوده است.

- معلول تفاوت ایدئولوژیک است.

- ناشی از مخالفت جمهوری اسلامی با مارکسیسم است.

هر یک از این متغیرها می‌تواند اساس تحقیق و به عنوان فرضیه قرار گیرد. حال اگر قاچاق مواد مخدر، به عنوان متغیر مستقل در سردی روابط تشخیص داده شد، این

متغیر چگونه قابل بررسی است؟ در اینجا باید مفاهیم انتزاعی به انضمامی تبدیل شوند؛ به عبارت دیگر عملیاتی شوند. مثال:

- قطع روابط دیپلماتیک؛

- احضار دیپلمات‌ها؛

- ابطال عهدنامه‌ها و تعهدات همکاری؛

- کاهش شدید داد و ستد بازرگانی؛

- کاهش رفت و آمد اتباع در کشور؛

- متهم ساختن سیاست‌مداران به وسیله جنگ تبلیغاتی؛

- مانورهای نظامی در مرزها؛

اما اگر این مفاهیم انضمامی به آمار و کمیّت تبدیل شوند، آن‌گاه به شاخص تبدیل می‌گردند. در اینجا مسأله مواد مخدر و عوامل مزبور کمی شده و تأثیر قاچاق مواد مخدر بر آنها بررسی می‌گردد.

روش تحقیق

از نقطه‌نظر تاریخی، روش علمی نخستین بار در علوم طبیعی و تحقیقات مربوط به پدیده‌های مادی به کار رفت و نتیجتاً تا مدت‌ها به گونه‌ای سنتی علم را صرفاً مطالعه دنیای مادی با استفاده از روش علمی می‌دانستند. از قرن نوزدهم روش‌شناسی علم برای مطالعه رشته‌های گوناگون به کار رفت.

روش‌هایی را که در پژوهش‌های نو، برای پرداختن به مسائل انسان و حل این مسائل مورد استفاده قرار می‌گیرند، روش علمی یا روش علمی تحقیق می‌نامیم و شاید بتوان آن را نوعی نظام ویژه اندیشگی تلقی کرد.

روش علمی به ساده‌ترین بیان «متشکل از کاری استقرایی از تجربه به سوی

فرضیه است که با استفاده از روش قیاسی و به منظور ارائه استنباط‌هایی که مبنای آزمون تجربه‌ها و فرضیه‌ها هستند فراهم می‌آید».

رهیافتی دیگر به روش علمی طرح ویژگی‌ها و شرایطی است که باید صورت عمل به خود گیرند و در این فصل همین رهیافت مورد نظر است.

از مطالب بالا می‌توان نتیجه‌گیری کرد که روش علمی منحصر به یک روش نیست. بلکه مجموعه‌ای از روش‌ها و اصولی است که دانش‌پژوه، نه به‌طور صددرصد، بلکه در حد کفایت آنها را می‌پذیرد. مشروط بر این که چنانچه شرایط مشابه ایجاد شود، همیشه همان نتایج به‌دست آید و بنیاد این نتایج نیز مشاهدات درست پژوهشگر است.

استفاده روزمره از روش علمی

روش علمی تحقیق غالباً برای حل مسائل روزانه مردم به کار می‌رود. وقتی اتومبیل ما از حرکت باز می‌ماند یا روشن نمی‌شود، درصدد گردآوری دلایل و شواهد درباره مواردی (از قبیل بنزین، باتری، سیستم برق و یا شمع‌های اتومبیل) برمی‌آیم تا اتومبیل را روشن کنیم و هرگاه بار دیگر اتفاق تکرار شد، توجه و دقتمان را بیشتر می‌کنیم و می‌کوشیم به دلایل و امکانات گوناگونی بیندیشیم.^(۱)

۱- کریشان کومار، پیشین، صص ۸ - ۱۲۷.

مفهوم روش و روش‌شناسی^(۱)

روش از لغت «متد»^(۲) است که از واژه یونانی (متا)^(۳) به معنی «در طول» و «اودوس»^(۴) یعنی «راه»، گرفته شده، و مفهوم آن در «پیش گرفتن راهی» برای رسیدن به هدف و مقصودی با نظم و توالی خاص^(۵) است.

غرض بحث روش شناختی این است که دریابیم دانشمند، پژوهشگر، دانشجو به چه وسائل و اسباب و طریقی در قلمرو خود، برای تبیین پدیده‌ها عمل می‌کند. البته طبیعی است که هر روش درجه و اعتبار خاص خود را دارد و در یک بررسی مقایسه‌ای ما نیز گاهی به داوری صحت و اعتبار می‌نشینیم و در این سلسله ملاحظات سودمندی و ارزش روش‌ها هم مطرح می‌شود، که ممکن است در نهایت به تجویز اولویت و مفید بودن یک روش نسبت به دیگر روش‌ها منجر شود.^(۶)

برای آن‌که بدانیم روش‌شناسی در کدام قسمت از فلسفه قرار می‌گیرد، اجمالاً باید گفت که جهت رهانیدن تفکر و استدلال از خطاها و موانع ناخواسته و هدایت آن در مسیر درست، یا جهتی که ما را به هدفمان نزدیک می‌کند، ناگزیر از بهره‌گیری از شاخه‌ای از فلسفه که منطق خوانده می‌شود می‌باشیم. منطق بر دو قسم است: یکی

۱- علی‌اصغر کاظمی، روش و بینش در سیاست، پیشین، صص ۳۱ - ۲۸.

2- Method

3- Meta

4- Odos

۵- نگاه کنید به مقاله «روش علمی» از پیترکاز Peter Caws در کتاب علم‌شناسی فلسفی، ترجمه عبدالکریم سروش، ص ۱۶۵. (به نقل از همان منبع).

۶- مقایسه کنید با همان مأخذ، ص ۱۶۶. (به نقل از همان منبع)

«منطق صوری»^(۱) یا نظری که مشهور به منطق ارسطویی است و در آن صورت فکر و استدلال یا به عبارت دیگر قالب‌های فکری بیشتر مورد نظر است و نه محتوا و جوهر آن. دیگری منطق عملی یا مادی که نظرش متوجه محتواست و امروزه ما آن را به نام «روش‌شناسی»^(۲) می‌خوانیم.^(۳)

به این ترتیب، منطق گاه قوانینی برای درست فکر کردن به دست می‌دهد و گاه قوانینی برای انتخاب مواد شایسته و صحیح. در منطق صوری، قوانین عمومی فکر که مأخوذ از طبیعت خود فکر و مشتق از اصول اولیه ذهن است، صرف نظر از موادی که به آنها تعلق می‌گیرد کشف می‌شود. در منطق عملی قواعد اختصاصی یا روش‌های مخصوصی که بر حسب طبیعت موضوع مورد فکر باید رعایت شود به دست می‌آید.^(۴) قوانین منطق صوری کلی و مطلق و قابل اعمال به تمامی موارد است، زیرا از طبیعت و ساختمان عقل و خاصیت ذاتی آن سرچشمه می‌گیرد. ولی قواعد منطق عملی تابع موضوع و ماده مورد تحقیق است. مثلاً روش‌های مورد استفاده در ریاضیات ضرورتاً در روان‌شناسی یا تاریخ کاربرد ندارد و هر رشته علوم از جمله علوم انسانی و شاخه‌های متنوع آن روش‌های خاص خود را دارند.

رنه دکارت (۱۶۵۰ - ۱۵۹۶) فرانسوی در چهارمین قاعده هدایت ذهن می‌گوید: «یافتن حقیقت به روش نیاز دارد.» مقصود او از روش، رعایت قواعد

1- Formal Logic

2- Methodology

۳- نگاه کنید به دکتر سید جلال‌الدین مجتوبی، «منطق صوری و منطق عملی» در فلسفه در ایران. بی‌تا، بی‌جا صص ۳۶ - ۳۵. (به نقل از همان منبع)

۴- نگاه کنید به فلیسین شاله، شناخت روش علوم یا فلسفه علمی، ترجمه دکتر یحیی مهدوی، (تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴) فصول اول و دوم. (به نقل از همان منبع)

مشخص و ساده‌ای است که اگر کسی آنها را دنبال کند، هرگز امر خطا را حقیقی فرض نخواهد کرد و هرگز مجاهدت ذهنی خود را بر سر آرزو نخواهد گذاشت، مگر آن‌که تدریجاً بر معارف خود بیافزاید.^(۱)

دکارت، در بیان اهمیت روش می‌گوید: «ذهن نیکو داشتن کافی نیست بلکه عمده مطلب آن است که ذهن را درست به کار برند.»^(۲) به عقیده او، بدون وقوف کامل به راه و روشی که باید اتخاذ شود، ذهن سعی بیهوده کرده و خود را خسته می‌کند. او می‌گوید: «بهتر آن است که بدون روش، کسی اصلاً فکر جست‌وجوی حقیقتی را نکند، زیرا محقق است که تحقیقات و مطالعات بدون نظم و درهم و برهم، نور طبیعی را مختل و ذهن را کور می‌سازد...»^(۳)

فرانسویس بیکن، معتقد بود که تفاوت‌هایی که میان عقول مشاهده می‌شود، همانا ناشی از اختلاف آنها در روش است. گفته می‌شود که یک انسان، باهوش متوسط ولی روش درست، با کمی شکیبایی می‌تواند به ثمربخش بودن کوشش خود امیدوار باشد. البته هستند کسانی که این طرز تلقی از کاربرد و اثربخشی روش را، مبالغه‌آمیز می‌دانند.^(۴)

۱- رنه دکارت، قواعد هدایت ذهن، ترجمه دکتر منوچهر صانعی (تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۲) ص ۱۷. (به نقل از همان منبع).

۲- نگاه کنید به فلیسین شاله، شناخت روش علوم یا فلسفه علمی، همان، ص ۵۱ (به نقل از همان منبع)

۳- فلیسین شاله، همان مأخذ ص ۵۲، نقل شده از کتاب زیر:

(به نقل از همان منبع). Rene Descartes, discours de la methode (1937).

۴- مثلاً کلود برنارد (Claude Bernard) (۱۸۷۸ - ۱۸۱۳) می‌گوید: «روش به خودی خود هیچ حقیقتی را به دست نمی‌دهد و کسانی که در باب اهمیت آن مبالغه کرده‌اند راه صواب را نپیموده‌اند.» فلیسین شاله، مأخذ فوق، ص ۵۲.

به عقیده‌ی کلود برنارد، فکر به مثابه بذر است و روش به منزله زمین که شرایط رشد و نمو را فراهم می‌کند، تا آن‌که بذر برحسب طبیعتش بارور شود. روش بد ممکن است باعث تیرگی و ضعف نبوغ فکر در امر اکتشاف علمی گردد، در صورتی‌که روش نیکو آن را بسط و توسعه می‌دهد.^(۱)

روش‌های پژوهش همانند ابزارهای یک حرفه، گوناگون و متنوع است و به چگونگی موضوع، اهداف پژوهش، فرضیه، ملاحظات اخلاقی و انسانی ناظر بر موضوع تحقیق و وسعت و امکانات اجرایی آن بستگی دارد.

هر تحقیقی بسته به موضوع خود می‌تواند یک یا چند خصلت از خصلت‌های زیر را در خود منعکس نماید: تحلیل، مقایسه، تعریف، توصیف، نقد و داوری، و اثبات.^(۲)

باید توجه داشت که زمان موردنظر در تحقیق، عامل مؤثری در انتخاب نوع روش است. محقق باید روشن سازد که پاسخ به مسأله موردنظر در کدام زمان صورت می‌گیرد.

سه حالت برای پرسش ما متصور است:

الف- ممکن است پاسخ به مسأله مربوط به زمان گذشته باشد.

ب- ممکن است پاسخ به مسأله مربوط به زمان حال باشد.

ج- ممکن است پاسخ به مسأله مربوط به زمان آینده باشد.

در ارتباط با سه امکان بالا، می‌توان قائل به سه رهیافت^(۳) یا روش پژوهش به شرح ذیل بود:

۱- همان مأخذ ص ۵۳. (به نقل از همان منبع) ۲- پرویز علوی، پیشین، ص ۲۷.

الف- روش تاریخی (یا پژوهش تاریخی)^(۱)

ب- روش پیمایشی (یا پژوهش پیمایشی)^(۲)

ج- روش تجربی (یا پژوهش تجربی)^(۳)

پژوهش تاریخی:

به عکس پژوهش تجربی که در رشته‌های علوم محض و تکنولوژی به وجود آمد و متداول شد، پژوهش تاریخی مشخصاً حاصل کار متخصصان علوم انسانی است. پژوهش تاریخی اصالتاً نوعی پژوهش توصیفی است که وقایع را به ترتیب وقوع، پیشینه‌برداری می‌کند و حتی‌المقدور کامل‌ترین تصویر از تحول موضوعی را نشان می‌دهد. هدف پژوهش تاریخی، پیشینه‌برداری و توصیف است.

پژوهش پیمایشی:

چنانچه پاسخ به مسأله به زمان حال مربوط باشد، این روش را برمی‌گزینیم. در اینجا ما شرایط فعلی را مورد بررسی قرار می‌دهیم تا مسائل جاری را در پرتو آن روشن سازیم و در پی آنیم که با گردآوری داده‌های کامل‌تر و مناسب‌تر درباره شرایط فعلی، به شناخت کامل‌تری از وضعیت در زمان حال برسیم.^(۴)

پژوهش تجربی:

در این شیوه پژوهش، پژوهشگر به منظور آزمودن یک فرضیه آزمایشی را انجام می‌دهد. آزمایش، معمولاً به این منظور طرح‌ریزی می‌شود که پژوهشگر بر شرایطی که در آن آزمون انجام می‌گیرد، حتی‌المقدور کنترل بیشتری داشته باشد. به همین دلیل، بیشتر آزمایش‌های علمی در آزمایشگاه‌ها انجام می‌شود.

در این روش به‌طور کلی، این مسأله مطرح است که اگر ترتیبات موجود تغییر کند یا کاملاً نو شود چه اتفاقی می‌افتد. در چنین پژوهشی فقط در بخشی از مسأله مورد پژوهش تغییراتی ایجاد می‌کنیم سپس آنچه را که اتفاق افتاده اندازه‌گیری می‌کنیم. مثلاً ممکن است تأثیر الگوی جدید ساعت کار یک کتابخانه را مورد بررسی قرار دهیم. اما باید توجه داشت که تا وقتی ساعت کار کتابخانه تغییر نکند و با بخش دیگری که تغییر نکرده مقایسه نشود، نمی‌توان از نتیجه عمل پژوهش آگاه شد.

پس نتیجه می‌گیریم که چنانچه پاسخ به مسأله به زمان آینده مربوط باشد، از پژوهش تجربی استفاده می‌کنیم. هرگاه به کار تازه‌ای دست بزنیم یا تغییراتی در شرایط فعلی ایجاد کنیم، به پیش‌بینی رویدادهای آینده علاقه‌مند خواهیم شد و این روش تجربی است، زیرا هدف آن تلاش برای ایجاد وضعیتی تازه براساس تجربه و آزمایش، و مطالعه آن در شرایطی کنترل شده به‌منظور رسیدن به پیش‌بینی‌های قابل تعمیم‌تر است. هدف تحقیق نیز بر نوع روش انتخاب شده مؤثر می‌باشد.

در پاسخ به این پرسش که هدف پژوهش چیست؟ سه امکان را برمی‌شماریم:

الف- توصیف^(۱)

1- Description

ب- مقایسه^(۱)ج- ارزشیابی^(۲)

براساس سه حالت بالا می‌توان فائل به سه روش پژوهش به شرح زیر بود:

الف- پژوهش توصیفی^(۳)ب- پژوهش تطبیقی یا مقایسه‌ای^(۴)ج- پژوهش ارزشیابی^(۵)

پژوهش توصیفی: هدف این پژوهش، صرفاً توصیف است و طبعاً متضمن هیچ‌گونه داوری نیست.

پژوهش تطبیقی: پژوهش تطبیقی با کسب اطلاعات درباره مجموعه‌هایی از چند وضعیت یا گروهی از آزمون‌ها سروکار دارد و هدفش مقایسه چند مجموعه از داده‌ها براساس ضوابط تعیین شده است. در اینجا پژوهش، متضمن داوری است و هدف این است که درباره مواردی از قبیل اختلاف یا عدم اختلاف و بزرگ‌تر بودن یا کوچک‌تر بودن به قضاوت‌هایی دست یابیم. پژوهش تطبیقی از نوع پژوهش‌های تحلیلی است که داشتن فرضیه از ملزومات آن است.

مثال: بررسی تطبیقی نظام‌های سیاسی عربستان و ایران. یا مقایسه سیستم انتخابات دو کشور با یکدیگر.

پژوهش ارزشیابی: ارزشیابی همیشه بر پایه ضابطه یا استانداردی که برای ارزشیابی تهیه و تعیین می‌شود انجام می‌گیرد و حاوی داوری مبتنی بر ارزشیابی و

1- Comparison

2- Evaluation

3- Descriptive research

4- Comparative research

5- Evaluative research

نشان‌دهنده خوب یا بد بودن، موفق یا ناموفق بودن و مؤثر یا مؤثر نبودن است. غالباً پژوهش تطبیقی و ارزشیابی با هم به کار می‌روند. از این‌رو در این روش نیز محقق بایستی، با فرضیه مشخصی به تحقیق بپردازد.^(۱)

در روش بررسی پدیده‌ها قیاس و استقراء به عنوان دو ویژگی عمده، بیش از سایر ویژگی‌ها (مانند مشاهده، تکرارپذیری و...) در پژوهش و دستیابی به نتایج روشن و همچنین تعمیم رهیافت‌های به‌دست آمده، مؤثر می‌باشند.

استقرا

وجه مشخص روش علمی استفاده از استقرا است که شامل مشاهده مستقیم پدیده‌ها و رسیدن به نتیجه‌گیری با استفاده از شواهد و قراینی است که طی مشاهده بسیاری از موارد منفرد به‌دست می‌آیند. بنابراین استقرا با تنظیم اصلی کلی، با موارد منفرد و ویژه سروکار دارد. مثل رابطه بین هوش و موفقیت تحصیلی و نتیجه کلی که با استفاده از روش استقرا به‌دست می‌آید چون پیش درآمدی مهم، به کار استنتاج‌های قیاسی می‌آید. برای کسب اطمینان کامل از این استنتاج‌ها و نتیجه‌گیری‌ها، انتظار می‌رود پژوهشگر همه نمونه‌هایی یک رده و گروه از اشیاء و رویدادها را مورد مشاهده قرار دهد و این در زندگی واقعی به دلیل نبود وقت و منابع، عملی نیست.

نتیجه‌گیری‌هایی که براساس استقرا به‌دست می‌آیند، لزوماً به حقایق مطلق نمی‌انجامد و می‌توانند صرفاً اطلاعات قابل اعتماد و مفیدی باشند که در موارد گوناگون به کار می‌آیند. روش استقرایی به تنهایی و بدون توأم شدن با دیگر روش‌ها، روشی ناکافی است و تجربه نشان می‌دهد که استفاده از این روش در علوم اجتماعی،

بدون استفاده از دیگر روش‌ها به‌ندرت به نظریه‌ها و تعمیم‌ها می‌انجامد.^(۱)

استقرا - قیاس

در واقع تلفیقی یکپارچه از جنبه‌های هر دو روش، روشی مفید برای کسب دانستنی‌های معتبر و قابل اعتماد خواهد بود.

در روش قیاسی، کار را با قانونی کلی که جنبه جهانی دارد آغاز می‌کنیم و همین قانون را در تفسیر پدیده‌ای ویژه به کار می‌گیریم. یعنی از تعمیم به تخصیص می‌رسیم. چارلز داروین ابتدا با مشاهده و مطالعه متون و منابع آغاز به تحقیق کرد، سپس فرضیه‌اش را تنظیم کرد و به یاری استنتاج‌های قیاسی برخاسته از فرضیه آن را آزمود و آنگاه به گردآوری اطلاعات‌های مؤید فرضیه‌اش پرداخت و بدین‌گونه نتیجه‌گیری‌های مشخصی را تنظیم و ارائه کرد.^(۲)

پس از آن‌که در سطح کلان، روش تحقیق روشن شد. در سطح خرد نحوه اجرایی آن دنبال می‌شود. در این سطح، استفاده از کتابخانه، مصاحبه، پرسش‌نامه، نمونه‌برداری، مطالعه اسناد و یا ترکیبی از این‌ها می‌تواند به عنوان روش ابزاری تحقیق مطرح نظر قرار گیرد. به واقع این موارد، روش‌های جمع‌آوری داده‌ها هستند. طبیعی است که در روش تاریخی، ابزار محقق بیشتر کتابخانه و اسناد می‌باشد و در روش مقایسه‌ای و ارزشیابی، علاوه بر استفاده از کتابخانه، مشاهده و نمونه‌برداری نیز قابل استفاده است. در استفاده از ابزارهای تحقیق مثل نمونه‌برداری، مصاحبه و پرسش‌نامه باید به ضوابط لازم که مربوط به آنهاست توجه نمود. مثلاً در نمونه‌برداری، ما باید توجه داشته باشیم که به‌ندرت می‌توانیم جامعه کاملی را مورد

بررسی قرار دهیم. در اینجا جامعه به معنی همه مردم و یا همه سوژه‌های مورد مشاهده می‌باشد. یک نمونه، یک گروه از کل جامعه مورد بررسی است که به منظور ارزان‌تر کردن کار بررسی و قابل کنترل ساختن آن‌گزینه‌ش می‌شود رمز کار در این است که نمونه انتخاب شده، نماینده همه جامعه یا واجد همان ویژگی‌های کل جامعه مورد بررسی باشد. به بیان دقیق‌تر، احتمال وجود یک ویژگی در یک نمونه باید به اندازه احتمال وجود آن در کل جامعه مورد بررسی باشد.^(۱)

در ذیل پرسش‌نامه و مصاحبه به عنوان ابزارهای مهم پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است.

پرسش (۲)

مشاهده، اندازه‌گیری و پرسش، سه روش گردآوری داده‌ها هستند. در روش پرسش، برای گردآوری داده‌ها از دو فن عمده استفاده می‌شود که عبارتند از: پرسش‌نامه (طراحی شده و آزاد)، مصاحبه (طراحی شده و آزاد).

پرسش‌نامه

پرسش‌نامه نوشتاری، شامل یک سلسله پرسش‌های مربوط به مسأله مورد بررسی است که در آن محقق از پاسخ‌گو می‌خواهد به پرسش‌هایی که برای پاسخ به آنها جای کافی در نظر گرفته شده پاسخ دهد. معمولاً پرسش‌نامه‌ها با پست فرستاده می‌شوند و یا حضوری تحویل پاسخ‌گویان می‌گردند.

۱- نیک مور، چگونه پژوهش کنیم، ترجمه فاطمه رها دوست، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی،

۲- کریشان کومار، پیشین، صص ۱۸۶ - ۱۷۹.

تهیه پیش‌نویس پرسش‌نامه

موفقیت هر پرسش‌نامه تا حد زیادی بستگی به مهارت محقق در تهیه پیش‌نویس پرسش‌نامه دارد. لذا در تهیه پیش‌نویس باید دقت و توجه لازم را به کار برد. چنانچه پرسش‌نامه خوبی، در زمینه مورد بررسی موجود است، می‌توان از آن استفاده کرد و در صورت لزوم برای روشن‌تر ساختن پرسش‌ها توضیحاتی بدان افزود. هر چند بهتر است جز در موارد لزوم تغییری در پرسش‌نامه مأخذ داده نشود. در تهیه پرسش‌نامه نکات زیر را باید در نظر داشت:

۱. باید هدف از تهیه و ارسال پرسش‌نامه را در نامه‌ای که به پیوست برای پاسخ‌گو فرستاده می‌شود بیان کرد و به وی اطمینان داد که پاسخ‌های او محرمانه خواهد ماند. نشانی محقق نیز باید در همین نامه بیاید.
۲. پرسش‌ها باید از نظمی منطقی برخوردار باشند.
۳. حتی‌المقدور تعداد پرسش‌ها زیاد نباشد.
۴. پرسش‌ها کوتاه، ساده، روشن، قابل فهم و بدون پیچیدگی باشند (هر پرسش فقط یک معنا را برساند).

۵. پرسش‌ها باید معقول و مشخص و جامع باشند.

۶. پرسش‌هایی که پاسخ‌های کوتاه «بلی» یا «خیر» دارند مناسب‌ترند. علاوه بر آن می‌توان از پرسش‌های چندگزینه‌ای که در آن از پاسخ‌گو خواسته می‌شود پاسخ مطلوبش را با علامت (x) مشخص سازد، استفاده کرد. در این صورت گزینه «لطفاً موارد دیگر را نام ببرید» مناسب خواهد بود.

۷. در پرسش‌نامه‌های پستی، بیشتر پرسش‌ها باید بسته باشد و یک یا دو پرسش باز که پاسخ‌گو را در بیان احساسش آزاد می‌گذارد، کارایی زیادی خواهد داشت. چنانچه پرسش نیاز به توضیح داشت، باید در پانویس، توضیح مربوط را آورد و

همیشه اصطلاح‌ها و واژه‌های آشنا و شناخته شده را به کار برد و در صورت نیاز، اصطلاح‌های فنی را تعریف کرد.

۸. در برخی از پرسش‌های مهم، استفاده از پرسش‌هایی که برای کنترل درستی پاسخ‌ها تهیه می‌شوند (یعنی دو پرسش متفاوت در مورد یک موضوع واحد) ضرورت پیدا می‌کند. لازم است از آوردن پرسش‌های جهت‌دار که پاسخ‌گو را به سویی خاص هدایت می‌کنند، خودداری شود، زیرا ممکن است موجب لغزش پاسخ‌گو شده منجر به پاسخ‌های نادرست شوند. برای پرهیز از چنین مواردی می‌توان مطلب را در دو یا چند پرسش آورد و آن را با واژگان مناسب متفاوتی بیان کرد. از پرسش‌هایی که حساسیت ایجاد می‌کنند و احتمالاً مایه رنجش، ناراحتی و جریحه‌دار شدن احساسات یا برانگیختن خشم پاسخ‌گویان می‌شوند، همچنین از پرسش‌های مربوط به زندگی خصوصی پاسخ‌گو یا اطلاعات محرمانه و پیش‌داوری‌ها باید جداً خودداری کرد.

توضیح: پرسشی که پاسخ‌گو برای پاسخ به آن ناچار شود به ذهن و حافظه‌اش فشار وارد آورد، مطلوب نیست. مثلاً مردم معمولاً به یاد می‌آورند که طی یک یا دو ماه گذشته به کتابخانه‌ای مراجعه کرده‌اند ولی پاسخ درست دادن به این پرسش که «چند بار در سال گذشته به کتابخانه مراجعه کرده‌اید» از عهده پاسخ‌گو بر نمی‌آید. ۹. از پرسش‌های غیرمحترمانه، از قبیل «آیا تا به حال کارکنان کتابخانه با شما رفتار توهین‌آمیزی داشته‌اند» پرهیزید و به جای آن پرسش‌تان را بدین‌گونه طرح کنید: «معمولاً کارکنان کتابخانه با شما چگونه برخورد می‌کنند؟ بسیار کمکتان می‌کنند، کمکتان می‌کنند، نسبتاً کمک می‌کنند، اصلاً کمک نمی‌کنند و هرگز کمک نمی‌کنند.»

۱۰. از پرسشی که پاسخ آن ایجاد ابهام خواهد کرد پرهیزید. مثلاً به جای

«چند بار از کتابخانه استفاده می‌کنید»، پرسید، «به‌طور متوسط چند بار از کتابخانه استفاده می‌کنید؟ هر روز، بیش از یک بار در هفته ولی نه هر روز، یک بار در هفته، دو هفته یک بار، گاه به گاه و هرگز (لطفاً مشخص کنید).»

پرسش‌نامه بسته و پرسش‌نامه باز

پرسش‌هایی را که در پرسش‌نامه یا راهنمای مصاحبه از قبل کدگذاری می‌شوند، پرسش‌های بسته و پرسش‌هایی را که پاسخ‌گو در آنها آزاد است و محدود به پاسخ در قالبی از پیش تعیین شده نیست، پرسش‌های باز می‌نامند.

پرسش بسته

به‌طور کلی، کیفیت مجموعه کتابخانه را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

عالی □ خوب □ مناسب □ فوق‌العاده نامناسب □

(لطفاً پاسخ‌تان را در چهار خانه مربوط با (x) علامت بزنید).

پرسش باز

به‌طور کلی، کیفیت مجموعه کتابخانه را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

تحلیل پرسش‌های بسته آسان‌تر است، لیکن پاسخ‌ها باید کامل و جامع باشند. در پرسش‌های باز، پاسخ‌ها را به هنگام تحلیل، طبقه‌بندی می‌کنند و این کار مشکلی است. در مواردی پرسش، ابهام‌آمیز می‌نماید و نیاز به توضیح دارد. در ارائه این‌گونه توضیح‌ها باید نهایت دقت را به کار برد تا پاسخ‌گو در جهت پاسخ‌های خاص هدایت نشود. برای تهیه پرسش‌نامه نهایی، انجام مطالعه آزمایشی بسیار راهگشا است.

محاسن پرسش‌نامه

محاسن پرسش‌نامه به قرار زیر است:

هزینه آن کم است.

پاسخ‌گویان برای دادن پاسخ‌ها و یا تجدیدنظر در آنها در صورت لزوم فرصت خواهند داشت.

تهیه پرسش‌نامه آسان است. گرچه همیشه همچنین نیست. گاهی ممکن است

تهیه پرسش‌نامه از آغاز تا انجام، فرایندی بسیار پرزحمت و سخت باشد.

توزیع آن آسان است.

تنظیم جدول‌های آن آسان است.

محدودیت‌های پرسش‌نامه

محاسن پرسش‌نامه نباید محدودیت‌های آن را بپوشاند و نارسایی‌های آن به

شرح زیر است:

ممکن است محقق دچار پیش‌داوری غیرعلمی شود. مثلاً پیش خود فرض کند که

دانشجویان تحقیق از کتاب‌های درسی استفاده نمی‌کنند، در حالی که در رشته‌های

علوم اجتماعی، دانش پژوهان غالباً برای روشن ساختن مفاهیم و واژه‌ها از کتاب‌های

درسی پیشرفته بهره می‌گیرند.

ممکن است بعضی واژه‌های به کار رفته در پرسش‌ها برای پاسخ‌گویان قابل درک

نباشد. پرسش‌هایی که از نظر جمله‌بندی و عبارت‌پردازی ضعیف‌اند نیز می‌توانند

اشکالی جدی باشند.

پرسش‌هایی که به پاسخ‌های ابهام‌آمیز می‌انجامند، پاسخ‌گو را دچار مشکل

می‌کنند. عامل سوگیری نهفته در ماهیت نمونه‌گیری نیز مسأله عمده‌ای است. تجربه

نشان داده است که دانش پژوهان واقعی و استفاده‌کنندگان دائمی کتابخانه‌ها، بیشتر به

پرسش‌نامه‌ها پاسخ می‌دهند و آنان که از خدمات کتابخانه ناراضی‌اند، اشخاص

بلندپایه (و بسیار گرفتار) و نیز افراد تنبل، کمتر به پرسش‌نامه‌ها پاسخ می‌دهند.

بنابراین امکان دارد بسیاری از افراد که به دلیل نمونه‌گیری، پرسش‌نامه برایشان

فرستاده نشده، دیدگاه‌های متفاوتی داشته باشند و بین پاسخ‌گویان و آنان که به

پرسش‌نامه پاسخ نداده‌اند، تفاوت معنی‌داری وجود داشته باشد.

پرسش‌نامه‌ای که پرسش‌های آن، پژوهشگر را در تحلیل روابط بین متغیرهای

مستقل و معنادار یاری نکند و به وی امکان پیش‌بینی چنین روابطی را ندهد، چندان

معتبر نیست.

مصاحبه (۱)

در روش پرسش، قائل به دو نوع تعامل یا ارتباط متقابل بین پژوهشگر و

پاسخ‌گو هستیم. یکی ارتباط شخصی و دیگر ارتباط غیرشخصی. علاوه بر این، نوع

دیگری از ارتباط متقابل نیز داریم که ترکیبی از هر دو نوع است و به آن ارتباط

متقابل آمیخته گوئیم.

ارتباط متقابل شخصی: در ارتباط متقابل شخصی، پژوهشگر یا نماینده وی و

پاسخ‌گو رو در رو یکدیگر را ملاقات می‌کنند و پژوهشگر پرسش‌ها را در حضور

پاسخ‌گو مطرح می‌سازد.

ارتباط متقابل غیرشخصی: در ارتباط متقابل غیرشخصی، پژوهشگر با چند برگ

کاغذ حاوی تعدادی سؤال به پاسخ‌گویان معرفی و پرسش‌های یکسان، بین پاسخ‌گویان

توزیع می‌شود و هر پاسخ‌گو پاسخ‌هایش را روی کاغذ می‌نویسد.

ارتباط متقابل آمیخته یا ترکیبی؛ معمولاً پژوهشگر (با نماینده وی) با گروه پاسخ‌گویان ملاقات کرده خود را معرفی می‌کند و به بیان هدف پژوهش می‌پردازد. آنگاه به پرسش‌های (پاسخ‌گویان درباره هدف‌ها و روش‌های پژوهش پاسخ می‌دهد و پس از این مرحله، کاغذهای حاوی پرسش‌ها را که در آن جای خالی برای پاسخ در نظر گرفته شده توزیع می‌کند.

محاسن مصاحبه

مصاحبه محاسن زیر را دربر دارد:

در مصاحبه همیشه امکان برقراری ارتباطی عالی بین پاسخ‌گو و پژوهشگر وجود دارد. پژوهشگر می‌تواند شخصاً پرسش‌ها را توضیح دهد و ابهامات را روشن سازد و چنانچه لازم شد، پاسخ‌گو می‌تواند پاسخ‌هایش را به تفصیل و با کیفیتی بهتر باز گوید.

در مصاحبه، می‌توان انواع گوناگون پاسخ‌ها را از یک نمونه دریافت کرد و به پاسخ کامل رسید و چنانچه نمونه‌های مورد استفاده از نظر آماری معتبر باشند، نتایج آماری معتبری به دست خواهد آمد. در پرسش‌نامه پستی، به ندرت می‌توان پاسخ کاملی از انواع گوناگون نمونه‌ها یا جامعه‌ها به دست آورد، ولی مصاحبه پاسخ‌های بهتر و درست‌تری به دست می‌دهد.

حُسن دیگر مصاحبه، این است که اغلب حاوی نکات و اطلاعاتی از پاسخ‌گویان است که برای پژوهشگر غیرمنتظره است. همچنین امکان غور و تفحص عمیق درباره موضوع پژوهش را فراهم می‌سازد.

از دیگر مزایای مصاحبه، این است که عموماً با به کارگیری آن می‌توان به نتایج

عمیق‌تری دست یافت.

در مصاحبه، پژوهشگر بر پژوهش و ترتیب پاسخ به سؤالات کنترل دارد. گاهی پرسش یک سؤال ویژه پس از پاسخ به دیگر سؤالات اهمیت پیدا می‌کند. در پرسش‌نامه، پاسخ‌گو می‌تواند پیش از آن‌که به سؤالی پاسخ گوید به سؤال بعدی نگاه کند و پژوهشگر امکان کنترل وی را از این جهت ندارد، در حالی‌که در مصاحبه چنین نیست.

در مصاحبه، پژوهشگر می‌تواند از برداشت‌ها و کشف‌های تازه‌ای که طی انجام بررسی به نظرش می‌رسد، در مصاحبه‌های بعدی استفاده کند و تنها در مورد مصاحبه‌های طراحی شده است که این امر مشکل می‌نماید.

برای پاسخ‌گو، انجام مصاحبه آسان‌تر از تکمیل پرسش‌نامه است. هر چند ممکن است بیشتر وقتش را بگیرد.

محدودیت‌های مصاحبه

مصاحبه محدودیت‌های زیر را دربر دارد:

مصاحبه هم گران و هم وقت‌گیر است و به دلیل سوگیری‌های ناشی از سن، رنگ، دین، نژاد، جنسیت، طبقه اجتماعی، موقعیت و دیدگاه‌های مصاحبه‌گران، اشتباه‌هایی ممکن است پیش بیاید. مصاحبه‌گران آموزش‌دیده، می‌توانند با استفاده از فنون مصاحبه و پیدا کردن آمادگی کافی در این زمینه، بر بسیاری از مسائل و مشکلات مربوط به این‌گونه سوگیری‌ها فائق آیند و با این‌که وجود اختلافات مربوط به سن، رنگ، دین، نژاد، جنسیت و طبقه اجتماعی بین مصاحبه‌گران و پاسخ‌گویان ممکن است برقراری ارتباط را مشکل سازد، لیکن همین اختلافات در مواردی کار ساز است. چنان‌که فردی بلندپایه در حرفه کتابداری ظاهراً پاسخ‌های

بیشتری از پاسخ‌گویان به دست می‌آورد و عضو یک جامعه اقلیت، قادر به گردآوری پاسخ‌های بیشتری از جامعه اقلیت‌ها است. از اشکال‌های دیگر مصاحبه آن است که ممکن است بعضی واژه‌های به کار رفته در پرسش‌ها برای پاسخ‌گو قابل درک نباشد و پرسش‌هایی که با عبارات ضعیف و نارسا بیان می‌شوند، می‌توانند اشکالی جدی به وجود آورند. پرسش‌هایی که به پاسخ‌های مبهمی می‌رسند، محدودیت ایجاد می‌کنند و ممکن است پژوهشگر را دچار برخی پیش‌داوری‌ها و تصورات نابجا کنند. مصاحبه‌ای که پاسخ‌هایش پژوهشگر را در درک روابط معنی‌دار بین متغیرهای مستقل یاری نکند و امکان پیش‌بینی چنین روابطی را ندهد، از اعتبار کمی برخوردار است. تحلیل اطلاعات به دست آمده از مصاحبه غالباً مشکل است و این محدودیت اصلی مصاحبه است.

سازماندهی تحقیق

بخش سازماندهی تحقیق در طراحی تحقیقاتی به بیان علل تعدد و محتوای بخش‌ها و فصولی که در یک تحقیق انتخاب شده است، مربوط می‌شود. محقق موظف است در چند پاراگراف، به خواننده پیرامون چگونگی بخش‌بندی و فصل‌بندی کار توضیح دهد. به این معنی که چرا در یک کار تحقیقاتی، سازماندهی تحقیق به سه بخش و هشت فصل و یا در تحقیقی دیگر، به دو بخش و شش فصل تقسیم شده است. در این بخش از طراحی، محقق باید به منطبق تسلسل بخش‌ها و فصول کار خود اشاره کند. چرا علتی را در یک فصل مقدم یا مؤخر بر علتی در فصل دیگر دانسته است؟ جدی گرفتن و دقت در بیان منطبق سازماندهی تحقیق در انتقال ذهنیت محقق به خواننده بسیار مؤثر است و او را در متقاعد کردن مخاطب نسبت

به فرایند تحقیقاتی خود تشویق می‌کند.^(۱)

هر نوشتار، دارای سازمان مشخصی است که بسته به عوامل مختلف، با سازمان نوشته دیگر متفاوت است؛ زیرا سازمان تحقیق، قالب و چارچوبی است که نویسنده مطالب خود را در آن دسته‌بندی و به آنها تقدم و تأخر می‌بخشد. این سازمان عمدتاً بنا به اهدافی که نویسنده دنبال می‌کند شکل می‌گیرد. براساس روش‌شناسی مرسوم در علوم اجتماعی، سازماندهی نوشتار، بایستی مطابق با سؤال، فرضیه و هدف‌های نویسنده صورت‌بندی شود. با این حال، هر تحقیق (مقاله - کتاب) دارای فصل‌های تقریباً مشخصی است که باید در سازماندهی آنها را لحاظ نمود. به عنوان مثال، طرح تحقیق، جنبه نظری (بحث تئوریک)، پیشینه تاریخی، نتیجه‌گیری، منابع و مأخذ، ضوابط و نمودارها در اکثر تحقیقات به‌طور ثابت مطمح‌نظر واقع شده و در جای خود قرار می‌گیرند. با این تفاوت که مثلاً برخی پژوهش‌ها فاقد بحث تئوریک هستند که به‌طور طبیعی این فصل از آن دسته از نوشتارها حذف می‌شود. علاوه بر این، در هر فصل، پانوش‌ها نیز در پایان آن می‌آید. در این زمینه بنا به سلیقه خود برآیند که در پایین هر صفحه، پاورقی‌های مربوط را درج کنند.

مزید بر موارد مذکور، عامل مهم دیگری که در صورت‌بندی سازمان تحقیق نقش مؤثر دارد، فرضیه می‌باشد. تعداد متغیرهای دخیل در فرضیه می‌تواند موجب افزایش یا حجم فصل‌های مربوط به بحث اصلی تحقیق شود. در پژوهشی که فرضیه آن، تأثیر یک متغیر را بر متغیر دیگر بررسی می‌کند، معمولاً دو تا سه فصل به بحث اصلی اختصاص می‌یابد، در حالی‌که اگر فرضیه در پی تأثیر دو یا چند متغیر به یکدیگر باشد، تعداد فصل‌های مربوط به بحث افزایش می‌یابد. در این رابطه، ذوق و

سلیقه نویسنده نیز مؤثر است. به طور طبیعی به یک میزان منطقی و طبیعی، چنانچه موضوعات بیشتر تجزیه شوند امکان بررسی و فهم دقیق تر آنها ممکن تر است، و همین مسأله ممکن است به تعدد فصل بندی تحقیق منجر شود.

علاوه بر این، فصل، بخش، بهره و دفتر، عباراتی هستند که معمولاً توسط محققین در تقسیم بندی موضوعی نوشتار مورد استفاده قرار گرفته اند. برخی بخش را اصلی و فصل را زیرمجموعه آن قرار داده اند.^(۱) برخی دیگر بهره را اصل قرار داده و زیرمجموعه آن را با دفتر مشخص کرده اند^(۲) و برخی دیگر بهره را اصل و فصل را به عنوان زیرمجموعه آن آورده اند.^(۳) بعضی دیگر از اساتید، تحقیق خود را، فقط با شماره اعداد^(۴) یا فصل تقسیم بندی نموده اند.^(۵)

ب- شیوه نگارش

پس از تهیه طرح تحقیق و مطالعه مقدماتی، مبتنی بر سؤال و فرضیه، محقق به

۱- رجوع کنید به: محمود سریع القلم، مسأله صحرای غربی و نظام بین الملل، تهران، دفتر مطالعات سیاسی، بین المللی.

۲- رجوع کنید به: عبدالحمید ابوالحمد، مبانی علم سیاست، تهران، توس، ۱۳۶۵ (چاپ سوم).

۳- رجوع کنید به:

الف. علیرضا ازغندی، ارتش و سیاست، تهران، قوس، ۱۳۷۴.

ب. سیدحسن سیف زاده، نظریه پردازی در روابط بین الملل، تهران، سمت، ۱۳۷۶.

۴- رجوع کنید به سیدمحمد خاتمی، از دنیای شهر تا شهر دنیا (سیری در اندیشه سیاسی غرب) تهران، نشر نی، ۱۳۷۳.

۵- رجوع کنید به: عبدالعلی قوام، سیاست های مقایسه ای، تهران، سمت، ۱۳۷۳.

تحقیق می پردازد تا مواد خام لازم را از منابع استخراج نماید. در این مرحله که جمع آوری اطلاعات صورت می گیرد، بایستی اقدامات زیر صورت پذیرد.

۱. جمع آوری و دسته بندی مواد خام

۱. تعیین منابع

۲. مطالعه، علامت گذاری

۳. فیش برداری^(۱)

۴. دسته بندی موضوعی براساس سازماندهی تحقیق

علاوه بر این لازم است فیش ها، مجدداً مرور شوند تا اطمینان حاصل شود که در موضوع اصلی خود قرار گرفته اند. پس از آن، هر محور موضوعی که درباره آن فیش برداری شده باید به موضوعات جزئی به عنوان زیر موضوعات تقسیم شوند، تا امر نوشتن و نظم و ترتیب منطقی موضوع دقیق و آسان تر انجام شود.

۲. تدوین و نگارش

۱. درباره موضوعات یک فصل، هنگام نوشتن باید، سیاهه ای از مطالبی که در ذهن محقق وجود دارد و مهم است و حتماً باید در نوشته بیاید، روی کاغذ یادداشت کنید. سپس آنها را به ترتیب، تقدّم داده تا هنگام نگارش از آنها استفاده شود.
۲. استخراج زیرعنوان های متعدد. یک موضوع هر چه به تیترهای جزئی تر

۱- انواع فیش برداری عبارت است از: ۱. نقل قول مستقیم (درج عین مطلب) ۲. نقل قول غیرمستقیم (درج مفهوم و مضمون مطلب به قلم محقق) ۳. الهام و برداشت (تولید ذهن محقق در اثر مطالعه یک متن با این تفاوت که برداشت، از آن محقق است).

تقسیم شود بهتر است. حال اگر آرایش مطلب اقتضا کند تیتربیشتری زده شود، در غیر این صورت، آنها را در پاراگراف‌های جداگانه بیاورید.

۳. هنگام نوشتن یک موضوع، تسلسل منطقی را رعایت کرده (کل به جزء یا اهم به مهم و...) و چنانچه یک مسأله تاریخی که زمان محور آن است را بررسی می‌کنید، تسلسل تاریخ و زمان را در نوشته لحاظ نمایید. تعیین منطق تقدّم و تأخّر باید توسط محقق انجام شود.

۴. هنگام نوشتن موضوع یا فصل بعد، به نوشته و به خصوص پاراگراف آخر فصل قبلی نظر بیاندازید و سعی زیادی کنید که فصل یا موضوع بعدی دنباله قبلی بوده و با آنها دارای انسجام باشد.

۵. سپس موضوع یا فصل را به لحاظ انسجام و این‌که همه مطالب موردنظر درج شده و کاستی نداشته باشد یک بار بخوانید. در این مرحله از نظر انشایی نیز خوب است چنین کاری انجام شود.

۳. پاراگراف (قطعه)‌نویسی

هنگام نوشتن، تقسیم موضوعات به بخش‌های مختلف ضروری است. از این رو باید به ویژگی‌های آن توجه داشت. در ادامه به برخی از خصوصیات پاراگراف اشاره شده است.

- قاعده این است که یک پاراگراف، دارای ۱۲ - ۸ جمله است.

- پاراگراف خوب آن است که مطالب را بدون پراکندگی و به صورت روان مطرح کند.

- جمله اول پاراگراف یک ایده و جملات بعدی پرورش آن ایده و جمله نهایی

اختتام آن ایده است.

- جمله آخر که اختتام پاراگراف است، مقدمه پاراگراف بعدی قرار می‌گیرد. یعنی جمله آخر پاراگراف با جمله اول پاراگراف بعدی باید دارای ارتباط باشند.
- مهم این است که پاراگراف از بالا به پایین و از کل به جزء، تناسب داشته باشد. رابطه پاراگراف‌ها با یکدیگر نباید دچار پراکندگی باشند.
- جملات یک پاراگراف خوب، قابل جابه‌جایی نیست و در صورت جابه‌جا کردن آن، نظم نوشته به هم می‌خورد.

برخی نکات مهم در نوشتن متن

۱. تسلط بر موضوع و مطالب منتشره پیرامون آن:

- محقق باید بداند چه کار کند، چه هدفی دارد و در پی چه چیزی است.

۲. نوشته باید واجد انسجام باشد.

۳. محقق هنگام پرداختن به یک موضوع نباید دچار پراکندگی گشته و به جای بیان برخی مطالب که به روشن شدن موضوع کمک می‌کند، آنها را بیش از حد بسط دهد. در این صورت، پراکندگی در نوشته ایجاد شده و هدف تحقیق نقض می‌شود. به واقع تا جایی باید به موضوعات جانبی پرداخت که در خدمت هدف تحقیق و موضوع فصل است.

۴. در نگارش از کلمات پویا و روان باید استفاده کرد.

- وسعت دامنه کلمات به کار رفته در نوشته، نشان‌دهنده هنرمندی و وسعت مطالعه و معلومات محقق است.

- در نگارش از زبان محاوره نباید استفاده شود.

۵. پایان جملات مهم است. سعی کنید از کلمات متنوع استفاده کرده و شروع و

پایان جمله قشنگ باشد.

۶. از به کار بردن کلمات نامفهوم و پیچیده اجتناب کنید.

۷. سعی کنید درباره هر موضوع از کلمات مربوط به آن حوزه علمی استفاده

نمایید.

۸. وقتی کار نوشتن پایان یافت، یک بار با دقت و وسواس از ابتدا تا انتها ماحصل

کار خود را مطالعه و بازبینی نمایید.

۹. متن باید آن قدر روان، رسا، شیوا و واضح باشد که محتوای آن به آسانی درک

شود. خواننده باید بتواند بدون تحمیل و تلقین و تنها به واسطه دلایل عقلی به همان

نتیجه‌ای برسد که نویسنده مقاله بدان رسیده است.

۱۰. یک محقق با دانش بشری سر و کار دارد و هنگامی که قلم را برای مکتوب

ساختن تحقیقاتش به دست می‌گیرد، قطعاً قصد دارد تا راه‌حلی برای یک مشکل ارائه

کند؛ نه این‌که به ابراز احساسات، بیان موهومات و فضل‌فروشی بپردازد. یک محقق

خوب در راستای رسالتی که دارد همواره می‌کوشد تا:

- مطالب را با دقت هر چه بیشتر تحلیل کند؛

- در تبیین و اثبات نظرات خود جانب صداقت و انصاف را نگه دارد؛

- از تعصب، خودپسندی و اصرار بی‌جا بپرهیزد.

۱۱. غالب مخاطبان یک مقاله علمی در شمار همکاران نویسنده قرار دارند. به

همین جهت یک اثر تحقیقی باید آن قدر جامع باشد که خواننده اهل فن در صورت

تمایل قادر به تکرار یا تکمیل تحقیق باشد و یا بتواند با آسودگی و اطمینان خاطر با

استناد بدان، تحقیق جدیدی را پی‌ریزی کند.

۱۲. سطح علمی خوانندگان باید همواره مورد توجه نویسنده قرار گیرد، زیرا این

امر وی را از بیان مسائل بدیهی بی‌نیاز می‌سازد، دقتش را بالا می‌برد و او را از به کار

بردن اصطلاحات و لغات کمیاب، نادرست و غیراستاندارد باز می‌دارد. نویسنده یک

مقاله علمی نباید فراموش کند که نوشته‌اش، دیر یا زود، مورد سنجش و نقد

همکاران قرار می‌گیرد و به همین دلیل لازم است تا از هر لحاظ جانب احتیاط و

دقت را نگه دارد.

۱۳. تعداد صفحات در یک مقاله علمی اهمیت خاصی ندارد ولی باید دقت

داشت که تعداد صفحه بیهوده کم یا زیاد نشود.

نمی‌توان بی‌جهت با تکرار مکررات بر تعداد صفحات افزود زیرا طولانی شدن

بی‌مورد مقاله باعث کسالت خوانندگان می‌شود و وقت آنها را هدر می‌دهد. از سوی

دیگر، کاستن از حجم مقاله به قصد رعایت ایجاز و اختصار هم نباید موجب حذف

مطالب ضروری شود. زیرا ایجاز و اختصار بیش از اندازه نیز در روند انتقال

اطلاعات اخلال ایجاد می‌کند و متن را پیچیده و مبهم و گاه نامفهوم می‌سازد.

علاوه بر موارد یاد شده، رعایت اموری چون استفاده درست از کلمات، ساخت

جملات صحیح، انتخاب عناوین اصلی و فرعی، تعیین پاروفاها و ارجاع به موقع به

آنها، نشانه‌گذاری دقیق، رعایت نکات دستوری، استفاده از اشکال و جداول و... نیز

در بهتر شدن متن و ارائه بهتر و سریع‌تر مطلب تأثیری بسزا دارند.

نگارش کلمات

کلمات در هر زبان به عنوان کوچکترین واحد معنی‌دار و عنصر سازنده جملات

و عبارات، از اهمیت بسیاری برخوردارند. هر زبان مجموعه‌ای از هزاران کلمه

است که به مرور متولد می‌شوند، تراش می‌خورند، می‌میرند، تغییر معنا می‌دهند و

یا از زبانی به زبان دیگر وارد می‌شوند. به همین خاطر، شناخت صورت و معنی

واژه‌ها، درک تمایز آنها و نیز رعایت حد و استقلال معنایی و دستوری‌شان امری

ضروری است و در انتقال بهتر مفاهیم به ما کمک می‌کند.

برای نویسنده یک مقاله علمی بسیار ضروری است که با آگاهی از اهمیت و ارزش کلمات در انتقال اطلاعات و مفاهیم، قلم به دست بگیرد و حاصل تحقیقات خود را مکتوب سازد. نویسنده باید همواره به موارد زیر توجه دقیق داشته باشد:

- از شکل صحیح کلمات استفاده کند؛
- کلمات را درست و به جا به کار گیرد؛
- از کلمات ساده و روشن استفاده کند؛
- از به کار بردن کلمات و اصطلاحات خاص، غیر ضروری، قدیمی و نامأنوس خودداری ورزد؛

- بکوشد تا نوشته‌ی خود را از بروز اشتباهات فاحش پاکیزه نگه دارد.

نتیجه‌گیری

در این بخش، محقق از مواد خام به کار گرفته شده نتیجه‌گیری به عمل می‌آورد. در بیشتر تحقیقات، تمامی نوشته مرکب است از عقاید دیگران و اسناد و مدارک مختلف مربوط به موضوع، اما در بخش نتیجه، پژوهشگر یا دانشجو از مواد مذکور نتیجه می‌گیرد. نتیجه میزان درک و استنباط دانشجو را از موضوع تحقیق نشان می‌دهد. همچنین نتیجه‌گیری نشان می‌دهد که مرکز ثقل بحث کجاست. به طور کلی نتیجه، شامل حقایق، پیشنهادات، نظریه جدید و استنباط محقق است. به عبارتی در مقدمه هر چه می‌خواهیم را بیان می‌کنیم. در متن، خواسته را شرح می‌دهیم و در نتیجه، چه گفتیم را بیان کرده و استنباط خود را مکتوب می‌نماییم. در نتیجه‌گیری، باید به سؤال پژوهش، پاسخ داده شود.

در نتیجه‌گیری نکات ذیل باید مورد توجه قرار گیرد:

۱. تجزیه و تحلیل قسمت‌های عمده تحقیق (پایان‌نامه، مقاله، کتاب) و ارزیابی آنها به‌طور خلاصه؛

۲. اشاره به نکات برجسته پژوهش و نقاط ضعف آن؛

۳. استنباط و ارائه راه‌حل یا تکمیل آنها^(۱)

مزید بر این، در نتیجه‌گیری، سه کار عمده‌ای که باید انجام شود عبارتند از:

۱. تدوین تسلسلی نتایج هر فصل

در این قسمت، نتیجه‌گیری فصل‌های تحقیق را که در فصل‌های پایان هر فصل آمده، به ترتیب در پاراگراف‌های جداگانه می‌نویسیم.

با توجه به این‌که نتیجه‌گیری، استنباط محقق است؛ باید به قدری دقیق باشد که در یک یا دو پاراگراف درج شود. مثلاً در بررسی علل سقوط گورباچف، اگر نتیجه‌گیری شما در زمینه اقتصادی این است که نظام اقتصادی شوروی، در سقوط گورباچف هیچ نقشی نداشت باید آن را در چند سطر به اختصار شرح دهید. مثال دیگر: ممکن است در بررسی نظام سیاسی عربستان، نتیجه شما این باشد که این نظام تابع سلسله مراتب طایفه‌ای یا قبیله‌ای می‌باشد؛ بایستی آن را به عنوان نتیجه‌گیری در پایان فصل ذکر کنید.

۲. نتیجه‌گیری موضوعی

این نتیجه‌گیری، یعنی پاسخ به سؤال اصلی تحقیق. در فصل‌ها، قاعدتاً سؤالات فرعی پاسخ داده می‌شوند. زیرا به‌طور طبیعی، سؤالات فرعی تشکیل‌دهنده فصل‌های یک تحقیق هستند. اما در نتیجه‌گیری، سؤال اصلی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و محقق پاسخ خود را به آن در این فصل درج می‌نماید.

مثال: علت‌العلل سقوط گورباچف چیست؟ سؤالات فرعی این سؤال عبارتند از:

نظام اقتصادی شوروی؟

نظام بین‌المللی؟

نظام صنعتی و دفاعی؟

نظام سیاسی شوروی؟

در هر فصل یکی از این سؤالات فرعی بررسی شده و به آن پاسخ داده شده است. محقق، به سؤال اصلی که علل سقوط گورباچف است در نتیجه‌گیری پاسخ می‌دهد. در اینجا ممکن است از نظر پژوهشگر، علت اصلی سقوط شوروی در نظام سیاسی شوروی جست‌وجو شده باشد و یا این مسأله در رابطه با نظام بین‌الملل تجزیه و تحلیل شده باشد و علل دیگر، مشتقات آن عامل باشند. به هر حال، هر کدام که اصلی بود، در نتیجه‌گیری مطمح‌نظر قرار می‌گیرد.

۳. نتیجه‌گیری مفهومی

بخش مفهومی نتیجه‌گیری، یعنی تعمیم بخشیدن به نتایج یک بررسی موردی (case study) از طریق بررسی موارد مشابه و استخراج اصول مشترکی که این اصول به میزان قابل ملاحظه‌ای درباره موارد مشابه با نتیجه مورد مطالعه یکسان باشد. مثال: علل پیروزی انقلاب چین کدام است؟ سه دلیل برای آن می‌آوریم. موارد مشابه این انقلاب را نیز، ایران، الجزایر و روسیه فرض می‌کنیم. نتیجه‌گیری مفهومی در این باره تعمیم دادن علت پیروزی انقلاب در یک کشور به سایر انقلابات، چنانچه این تعمیم صحت داشته و پذیرفته شود، موجب پدید آمدن یک نظریه درباره انقلاب می‌شود. بنابراین، نتیجه‌گیری مفهومی به منزله زمینه لازم، برای نظریه‌پردازی است.

در کلام آخر درباره نتیجه‌گیری، توجه به این نکته خالی از فایده نیست که

بدانیم، در تحقیق، به میزانی که سؤال مشخص و بر روی یک موضوع خاص متمرکز باشد، تعمیم مفهوم نتایج آن، سخت‌تر است و برعکس، هرچه سؤال کلی‌تر باشد، تعمیم مفهومی آن آسان‌تر خواهد بود. بنابراین برای نظریه‌پردازی، بیشتر موضوعات کلی باید مورد بررسی و نظر واقع شوند.

استناد^(۱)

استناد یا سندآوری (Documentation)، اعتبار بخشیدن به گزارش تحقیقی (Research paper) می‌باشد و در عین حال از سرقت ادبی جلوگیری می‌کند. بنابراین چنانچه از منبعی استفاده می‌کنیم باید مشخصات آن را در زیرنویس (Foot note) بنویسیم. در صورتی که مطلب بیشتر از سه خط باشد آن را با فاصله از یک طرف یا دو طرف «حاشیه‌دار» می‌نویسیم. در زیرنویس اول اسم کوچک و بعد اسم فامیل نویسنده می‌آید. برای نمونه:

۱. عبدالرحمن عالم، «بنیادهای علم سیاست»، (تهران، نشر نی، ۱۳۷۳)، ص ۲۲.

۲. احمد نقیب‌زاده، «نقدی بر دموکراسی»، مجله سیاسی - اقتصادی اطلاعات

(سال نهم شماره پنجم و ششم، بهمن و اسفند ۱۳۷۳)، ص ۱۴.

۳. همان، ص ۱۶

۴. عالم، پیشین، ص ۲۳

کتابنامه

تمامی منابع مورد استفاده را در پایان کار تحقیقی می‌آوریم. در کتابنامه ابتدا نام فامیل نویسنده و سپس نام کوچک او نوشته و کتابنامه به صورت الفبایی از روی نام فامیل نویسنده تنظیم می‌شود. برای نمونه:

۱. ابوالحمد، عبدالحمید، میانی علم سیاست، تهران، طوس، ۱۳۷۳.

تمرین استناد^(۱)

منابع زیر را یک بار به شیوه درست زیرنویس و یک بار به شیوه درست کتابنامه

تنظیم کنید:

الف)

نام کتاب: الفبای پژوهش
نام ناشر: امیرکبیر
صفحه: ۳۲
تاریخ انتشار: ۱۳۷۳
نویسنده: حسن محمدنژاد
محل انتشار: تهران

ب)

نام مقاله: گفت و شنودی با امین‌الله حسین

نام نشریه: کاوه
نام نویسنده: علی مستوفی
دوره: نهم
شماره: چهارم
تاریخ انتشار: مهرماه ۱۳۵۰
صفحه: ۴۱ - ۴۵

پ)

نام کتاب: Principal
محل انتشار: Australia
ناشر: University of Queensland Press
نویسنده: W.G.Walker
صفحات: 23-51
تاریخ: 1972

ت)

نام مجله: Harper's Magazine
عنوان مقاله: The Fight at Monkey
تاریخ: Nov, 1966
نویسنده: S.L.Marshall
تعداد صفحات: 12-22

- 1- Richard Cottam, "Inside Revolutionary Iran", The Middle East Journal, No 3, 2, Spring 1989, p.88.
- 2- Shirin Hunter, "Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade", (Bloomington: Indiana University Press, 1990), P.145
- 3- Cottam, op.cit., p.95.
- 4- Ibid., P 96.

ث) تکرار منبع:

۱. مسعود فرزاد، فرهنگ غرب، برگردان از علی خواجوی تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰، ص ۱۲.
۲. برتراندراسل، رام کردن قدرت، برگردان از محمود علوی. تهران، فرانکلین، ۱۳۷۰، ص ۲۳ - ۲۲.
۳. تکرار منبع دوم، صفحه ۴۵.
۴. تکرار منبع اول، صفحه ۲۴.
۵. تکرار منبع اول، صفحه ۱۲.

ج)

نام سند:	A Study in War
نام تهیه کننده:	U.N.
تاریخ انتشار:	Feb. 16, 1966
محل:	U.Y.

ناشر: U.N.
شماره سند: E/CN.5/460
صفحات: 9-10

پیوست‌ها

در این بخش، چنانچه متن تحقیق، پیوست داشته و نویسنده به آن ارجاع داده است، درج می‌شود پیوست.

جداول و نمودارها

جداول و نمودارهای تحقیق نیز چنانچه به متن مرتبط نبوده و به عنوان جمع‌بندی و ارائه آمار مدنظر باشد، در این قسمت قرار داده می‌شود.

پیوست

تدوین طرح پیشنهادی پژوهش^(۱)

آنچه از یک دانشجوی پژوهشگر انتظار می‌رود این است که طرح پیشنهادی پژوهش خود را تدوین کند و تدوین این طرح می‌تواند بخشی از برنامه دانشگاه (برای گرفتن مدرک کارشناسی ارشد و بالاتر، دکترا و یا فوق دکترا)، بخشی از کار و شغل پژوهشگر و یا با هدف متقاعد کردن سازمان سرمایه‌گذار برای جلب حمایت مالی باشد. طرح پیشنهادی پژوهش، پروژه پیش‌بینی شده را توصیف می‌کند و نکات اصلی بررسی را (که در آینده انجام خواهد شد، همراه با استراتژی لازم)، ارائه می‌دهد تا تحقیق به نحوی منطقی و با موفقیت به انجام برسد.

اجزاء متشکله یک طرح پیشنهادی نمونه

شکل و قالب طرح پیشنهادی بسته به هدف آن و سازمانی که طرح پیشنهادی تسلیم آن خواهد شد تغییر می‌کند. هر چند می‌توان اجزای متشکله عمده‌ای را که

۱- برگرفته از کتاب روش‌های پژوهش در کتابداری و اطلاع‌رسانی، صص ۴۱۹-۴۱۳.

معمولاً طرح‌های پیشنهادی پژوهش باید واجد آن باشند برشمرد، این اجزاء عبارتند از:

صفحه عنوان

چکیده

فهرست مطالب

مقدمه:

الف. بیان مسأله

ب. سؤالات پژوهش و فرضیه‌هایی که باید آزمون شوند

ج. اهمیت مسأله

د. هدف‌های پژوهش

ه. پیش‌فرض‌ها

و. مفاهیم و تعاریف عملیاتی و توضیح متغیرها

ی. مروری بر مطالعات مربوط یا تحلیل پژوهش‌های پیشین.

طرح پژوهش:

الف. انواع داده‌ها و منابع داده‌ها

ب. روش‌های گردآوری داده‌ها

ج. ابزارهای گردآوری داده‌ها

تحلیل داده‌ها

منابع تهیه شده در سازمان

نیروی انسانی

بودجه

نتایج پیش‌بینی شده

محدودیت‌های پژوهش

منابع و مراجع

کتابنامه

پیوست‌ها

جدول زمان‌بندی

صفحه عنوان

بسیاری از سازمان‌های طرف قرارداد شکل صفحه عنوان را مشخص می‌کنند. عنوان طرح پیشنهادی باید توصیف‌گر مسأله تحقیق و مناسب آن باشد. کوتاهی و وضوح آن در حدی معقول و واژگان آن درست باشد.

چکیده

طرح پیشنهادی، باید چکیده یا خلاصه کوتاهی شامل ۲۰۰ تا ۳۰۰ واژه داشته باشد و این چکیده باید اجزاء عمده و اصلی طرح را بپوشاند. برخی از سازمان‌های مسئول در پژوهش از چکیده برای حذف طرح‌های پیشنهادی نامناسب و یا اشاعه اطلاعات مربوط به پژوهش استفاده می‌کنند که در این صورت کار تهیه چکیده، سخت می‌شود. بنابراین باید با دقت و توجه فراوان آن را نوشت.

مقدمه

بیان مسأله: طرح پیشنهادی باید مسأله تحقیق را معرفی کند و زمینه مختصری در مورد آن به دست دهد.

سؤالات پژوهش و فرضیه‌هایی که باید آزمون شوند: پژوهشگر باید فرضیه‌هایی

را که باید آزمون شوند، بیان کند و چنانچه احساس کرد تنظیم و آزمون فرضیه در این مرحله عملی نیست، سؤالات پژوهش را که باید پژوهش به آنها پاسخ گوید طرح کند.

اهمیت مسأله: در این قسمت اهمیت پژوهش پیشنهادی توصیف و فواید پیش‌بینی شده آن شناسایی می‌شود.

هدف‌های پژوهش: آوردن چند عبارت و گزاره که هدف‌های اصلی بررسی را نشان دهد ضروری است و این کار باید با نهایت دقت صورت گیرد.

پیش فرض‌ها: پیش فرض‌های اصلی را باید ذکر کرد و سؤالات پژوهش یا فرضیه‌هایی که قبلاً مطرح شده‌اند، این پیش فرض‌ها را تأیید می‌کنند. پیش فرض‌های اصلی باید مستقیماً با سؤالات پژوهش یا فرضیه مرتبط باشند.

تعریف واژه‌ها و اصطلاح‌های مهم: تعاریف عملی یا عملیاتی اصطلاح‌های مهم، همچنین تعریف واژه‌ها و اصطلاح‌هایی که به صورت واحد در پژوهش به کار رفته‌اند، باید در طرح پیشنهادی بیابند. مثلاً تعریف عملیاتی «استفاده از نشریات ادواری» مفهوم استفاده را که با تحلیل پیشینه‌های استفاده از این مواد در کتابخانه، توسط مراجعان و دوباره قرار دادن شماره‌ها و جلد‌های صحافی شده قفسه‌ها سنجیده و اندازه‌گیری می‌شود، مشخص می‌سازد.

مروری بر متون و منابع مربوط: در این قسمت مرور مختصری از متون و منابع مربوط همراه با استنادها می‌آید. به‌طور کلی باید از ذکر گزارش‌های غیرحقیقی پرهیز کرد، مگر این‌که این گزارش‌ها موجب توسعه دیدگاه و بینش پژوهشگر در مورد مسأله شود و یا این‌که به‌ندرت پژوهشی در این زمینه انجام شده باشد. بهتر است چنانچه پژوهش‌های مربوط به مسأله در دیگر شاخه‌های علوم نیز انجام گرفته نقل شود. قسمت مرور بر مطالعات باید گزینشی بوده از نظم منطقی

برخوردار باشد و بیشتر بر روش‌شناسی و یافته‌های مطالعات پیشین تأکید کند، همچنین باید تفاوت پژوهش فعلی را با مطالعات پیشین نشان دهد.

طرح پژوهش

در این قسمت، روش انتخاب شده شامل شرح و توصیف فرایند گردآوری داده‌ها و توضیح چگونگی آزمون فرضیه‌ها به تفصیل می‌آید. شرح و توصیف طرح پژوهش باید کافی و مناسب با مسأله تحقیق باشد.

انواع و منابع داده‌ها: پژوهشگر باید انواع داده‌ها را که برای آزمون فرضیه‌ها گردآوری خواهند شد و نیز منابع این داده‌ها را در طرح پیشنهادی پژوهش نشان دهد.

روش پژوهش: پژوهشگر باید روش پژوهش خود را توضیح دهد.

روش گردآوری داده‌ها: پژوهشگر باید روش‌های گردآوری داده‌ها (مشاهده، اندازه‌گیری و پرسش) را که از آن استفاده کرده مفصلاً توضیح دهد.

فنون گردآوری داده‌ها: پژوهشگر باید فنون گردآوری داده‌ها را (هر روش گردآوری فنون ویژه خود را دارد) به تفصیل توضیح دهد.

ابزارهای گردآوری داده‌ها: باید نوع یا انواع ابزارهای گردآوری داده‌ها (مثل پرسش‌نامه و مصاحبه) را که مورد استفاده قرار گرفته به تفصیل توضیح داد و چنانچه داده‌ها از نمونه‌های انتخاب شده گردآوری می‌شود، جامعه پژوهش و نمونه‌ها را با ذکر جزئیات شناسایی و تشریح کرد. تعاریف عملیاتی همه متغیرهای مربوط را باید آورد و چنانچه پیش آزمون انجام می‌شود آن را ذکر کرد.

تحلیل داده‌ها

در اینجا پژوهشگر باید چگونگی تحلیل داده‌های گردآوری شده را شرح دهد.

وی می‌تواند انواع کلی تحلیل داده‌ها (روش‌های آمار توصیفی، آمار استنباطی و تلفیقی از دو یا چند روش) را که در پژوهش به کار می‌برد، همراه با منطق و دلایل استفاده از روش برگزیده نشان دهد. برای نشان دادن شیوه مقوله‌بندی و تحلیل داده‌ها می‌توان جدول‌های توخالی را تهیه کرد و در طرح پیشنهادی آورد.

منابع تهیه شده در سازمان

لازم است در طرح پیشنهادی پژوهشگر منابعی را که در سازمان و نهاد مربوط موجود است و وی می‌تواند برای پشتیبانی از پژوهش پیشنهادی‌اش از آنها استفاده کند، شرح دهد و این کار در مواردی که طرح‌های پیشنهادی برای سازمان‌هایی به جز سازمان محل کار پژوهشگر فرستاده می‌شود، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. منابع یاد شده شامل تجهیزات کامپیوتری، منابع کتابخانه و تسهیلاتی از قبیل دفتر کار، تلفن و دیگر وسایل کار است.

نیروی انسانی

در پروژه‌های بزرگ پژوهشی، لازم است از چند نفر استفاده شود و شرایط این افراد و تجاربشان در طرح پیشنهادی قید شود.

بودجه

معمولاً برآورد بودجه در طرح‌های پیشنهادی به چند دلیل کمتر از مبالغ هزینه‌شده، واقعی است. یکی از دلایل این تفاوت، وجود این واقعیت است که پژوهشگر احتمالاً حجم کارهایی را که عملاً درگیر انجام آن خواهد شد نمی‌داند و دلیل دیگر نگرانی او از این جهت است که شاید مقامات مسئول، به علت اعلام

هزینه‌های زیاد، طرح پیشنهادی او را رد کنند، لذا در تخمین بودجه باید برای تورم و افزایش قیمت‌ها فکری کرد و بودجه را مناسب با پروژه تخمین زد.

یک بودجه خوب و نمونه از اقلام زیر تشکیل می‌شود:

الف. حقوق‌ها و دستمزدها

ب. جا و مکان پژوهش (هزینه تدارک محلی برای انجام پژوهش شامل اجاره

ساختمان و...)

ج. وسایل و تجهیزات

د. کتاب‌ها و مجلات

ه. هزینه مسافرت و هزینه پژوهش‌های میدانی

ز. هزینه چاپ

ح. تسهیلات کامپیوتری و وسایل تکثیر

ط. هزینه‌های متفرقه (تلفن و هزینه‌های فوق‌العاده)

نتایج پیش‌بینی شده

نتایج پیش‌بینی شده و تأثیرات احتمالی پژوهش حائز اهمیت است، زیرا سازمان سرمایه‌گذار نیاز دارد در مورد این که نقش پژوهش پیشنهاد شده مهم است، متقاعد شود.

محدودیت‌های پژوهش

محدودیت‌های پژوهش را باید به دقت شرح داد. این محدودیت‌ها ممکن است به دلیل روش‌های پژوهش و فنون و ابزارهایی باشد که به کار رفته‌اند. همچنین ممکن است به دلیل کمبود وقت، منابع یا افراد متخصص باشد. در اینجا هدف

پژوهشگر باید بیان کارهایی باشد که وی قادر به انجام آنها نیست.

منابع و مراجع، کتابنامه و پیوست‌ها

فهرست منابع و مراجع را می‌توان در پایان متن آورد و اگر تعداد این منابع کمتر از پنج یا شش مورد است، می‌توان آنها را در متن گنجانند. کتابنامه، فهرستی از مدارکی است که در تدوین طرح پیشنهادی مورد استفاده و مراجعه پژوهشگر بوده است. اطلاعات اضافی را که چندان با متن ارتباط واقعی ندارند می‌شود به شکل پیوست در پایان آورد.

کتاب‌شناسی روش تحقیق

۱. آریانپور، امیرحسین، پژوهش، چاپ چهارم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۲. اتسلند، پتر. روش‌های تجربی تحقیق اجتماعی، ترجمه بیژن کاظم‌زاده، مشهد، آستان قدس رضوی، معاونت فرهنگی، ۱۳۷۱.
۳. بدیعی، علیقلی. روش تحقیق در علوم اجتماعی. گزارش تحقیقی، تهران، وزارت برنامه و بودجه، معاونت امور اجتماعی، مدیریت ارشاد و فرهنگ و هنر، ۱۳۶۶.
۴. بست، جان. روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری. ترجمه حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی. تهران، انتشارات رشد، ۱۳۷۱.
۵. بودون، ریمون. روش‌های جامعه‌شناسی. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران، سازمان انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹.
۶. بودون، ریمون. منطق اجتماعی، روش تحلیل مسائل اجتماعی. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران، جاویدان، ۱۳۶۴.
۷. بوزن، تونی. شگفتی‌های مغز آدمی: مغزت را به کار بینداز. ترجمه م.ف. شائق. تهران، شرکت کتاب برای همه، ۱۳۶۳.